

Л. О. Шатіло, Р. Хофманн

ЗОБРАЖУЮЧИ ТРИПІЛЛЯ: ПОЯВА ТА ЗАНЕПАД РЕАЛІСТИЧНОГО СТИЛЮ

У статті розглянуто різні категорії предметів з реалістично зображеними елементами. На прикладі аналізу трипільської пластики, а також антропоморфних статуеток з середньо- та пізньонеолітичного телью Вінча, показано їхню часову та просторову прив'язку до агломерованих регіонів у періоди з найвищою щільністю населення.

Ключові слова: «реалістичний» стиль, зображення / репрезентації, моделі будівель, моделі саней, антропоморфна пластика, зооморфні предмети, Трипільля, басейн р. Синюха, тель Вінча.

У передісторії та історії можна спостерігати численні обмежені у просторі та часі «епізоди», в яких були спроби посилити «передачу реальності» за допомогою художнього засобу. На цих фазах, зокрема, зростає число предметів з «реалістичними» деталями або характеристиками, художні форми зображення (предмети, види, прийоми тощо) стали різноманітнішими; помітним є підвищений реалізм зображень об'єктів / суб'єктів у сенсі більшої уваги до точної передачі деталей; крім того, розмір деяких предметів, напр. скульптур, збільшується. На противагу цим фазам, можна спостерігати періоди, коли художні зображення зазнають сильнішої схематизації, а кількість форм репрезентацій зменшується.

Стилістичний розвиток предметів з нео-енеолітичних поселень Південно-Східної та Східної Європи підпадає під такі спостереження, зокрема у Трипільлі, де ряд артефактів, напр. антропоморфні фігурки, моделі саней та будівель певною мірою правдиво зображують людей та оточуючі предмети або їх окремі елементи. При цьому, принаймні, частина таких зображень має обмежені хронологічні та те-

риторіальні рамки поширення. Для кращого розуміння контексту появи «реалістичних» зображень, динаміки їх розвитку, обставин зникнення та інших питань в статті було виділено та проаналізовано різні категорії таких репрезентацій, які походять з доісторичних поселень 4700—3100 ВС з території сучасної України та Молдови, що об'єднані під назвою «Трипільля»¹. Для обговорення варіантів можливих інтерпретацій явища було додатково розглянуто аналогічні зображення в інших культурних контекстах, оскільки даний стилістичний розвиток може бути важливим індикатором, що відображає специфіку розвитку давніх суспільств.

Тема реалістичного / натуралістичного стилю в трипільських студіях найчастіше розроблялася у зв'язку з дослідженнями «реалістичної» пластики, що є частиною значно більшого масиву антропоморфних фігурок, в основному «схематичних», що передають людський образ в загальних рисах. Виділення цієї категорії знахідок пов'язують з іменем Т. Г. Мовші, яка вважала, що реалістична та схематично-реалістична скульптури наділені рисами індивідуальності, так як вони мають детально змодельовані обличчя, зачіски, руки, торси, ноги (Мовша 1973, с. 3—21). На противагу цьому, Н. Б. Бурдо до цієї категорії фігурок віднесла виключно статуетки з детально змодельованими головами, наголошуючи на тому, що більш коректно цю категорію було б називати «антропоморфною пластикою з реалістичними деталями» (Бурдо 2010, с. 124—125). Питання

1. Трипільський культурний комплекс включно з усатівськими пам'ятками (за Diachenko, Harper 2016).

стосовно зображення реальних елементів конструкцій у предметах пластики розглядалося також у контексті моделей будівель та моделей саней (напр. Пассек 1938; Балабина 2004; Shatilo 2016). В одній із останніх робіт по цій темі, І. В. Палагута та О. Г. Старкова, аналізуючи модель будівлі з Попудні, дійшли висновку про те, що не тільки інтер'єр, але і самі персонажі моделі натуралістично показані (Палагута, Старкова 2017, с. 68—77).

Погоджуючись з іншими авторами, ми називаємо явище появи предметів з правдиво відтвореними деталями «реалізмом» (напр. Мовша 1973; Pogoševa 1985; Бузян, Білоусько 2009; Гусев 2009; Бурдо 2013) або синонімічно також «натуралізмом»¹ (напр. Majewski 1947; Бибигов 1953; Балабина 2004; Палагута, Старкова 2017), хоча ми добре усвідомлюємо складність і неоднозначність цих термінів. Концепція реалізму в мистецтві є особливо складною.

1. Поняття «реалізм». У загальному розумінні термін «реалізм» позначає специфічне відношення мистецтва до реальності, наприклад, зображення звичайних предметів або ситуацій повсякденного життя, намагання забезпечити правдиве, неідеалізоване відображення предмета, вільне від спекулятивної фантастики та надприродних елементів (Alscher et al. 1977, p. 55—60). Безумовно, існують специфічні «реалізми» певних епох та регіонів. Ось лише деякі з них: архаїчне та класичне грецьке мистецтво з великими скульптурами (напр. Boardman 1978; Vol 2002), фламандський живопис XV ст. із «замаскованою символікою» (Panofsky 1958), італійське Відродження з перспективами (ілюзія відображення реальності) (напр. Gombrich 2001), або реалістичне мистецтво 19—20 століть, яке було вирішально політичним та просвітницьким (напр. Nochlin 1971). Останній реалізм пов'язаний із «соціальним питанням» та критикою капіталізму, як системи, і змістовно складається з реалістичних зображень повсякденного життя та «неприкрашених» репрезентацій соціальних умов.

Натомість можна прослідкувати періоди в історії мистецтва, коли «передача реальності» була менш поширена, а різноманітність художніх виробів скорочувалася, вони ставали більш схематичними, а акцент робився більше на «декоративному», що може звичайно мати, крім інших, і ідеологічні причини, такі, як загальна «ворожість» до образів (напр. Mellink, Filip 1974). У доісторичні часи це стосується, наприклад, бронзового віку, який, порівняно з попереднім періодом, позбавлений широкого спек-

1. Використовуючи поняття «реалізм» або «реалістичний» стиль стосовно деяких художніх зображень первісності та в Трипільлі зокрема, ми маємо на увазі 1) зображення, що відтворюють реальні предмети або сцени; 2) предмети із зображенням реалістичних деталей і 3) артефакти з певною якістю зображення пластичної тілесності.

тру різноманітних зображень (напр. Kossack 1954; Kneisel 2012; Fokkens, Harding 2013). В історичні часи подібні тенденції можна, наприклад, спостерігати за пізньої античності та наступних століть.

Для кожного з цих та інших періодів існували конкретні зв'язки між політичними, соціальними чи релігійними намірами виробників та соціальним сприйняттям та інтерпретацією зображень та творів мистецтва. Ці зв'язки є предметом спроби інтерпретувати твори мистецтва іконологічно у розумінні Е. Пановського (Panofsky 1939) або соціально-історично у сенсі М. Баксандалла (Baxandall 1972). Оцінюючи такі явища, важливо також 1) просторово розмежувати центри інноваційного художнього виробництва та 2) мати на увазі контекст виробництва предметів і зображень та їх адресатів.

Для того, щоб зрозуміти, чи можна прослідкувати подібний зв'язок між «реалістичним» стилем та соціальними процесами в Трипільлі, перейдемо до розгляду трипільських артефактів з «натуралістичнішими» деталями.

2. Джерела. Керамічні моделі будівель, що зображують у зменшеному вигляді екстер'єр чи інтер'єр споруди або її частину, можна розглядати, як предмети з певними проявами «реалізму». Багато виробів цього типу показують будівлю або її окремі частини в загальних рисах (стіни, дах, вхід). Особливо це стосується деяких предметів з неолітичних поселень Македонії та частини північноболгарських моделей (Trenner 2010, p. 136—145, 154—155, 159). На противагу таким знахідкам ряд трипільських моделей зображують споруди більш детально. Ці вироби традиційно поділяють на «закриті» моделі з дахом — тип А та «відкриті», без даху — тип В (Гусев 1996, с. 18). Конструктивно моделі складаються з підлоги, стін, даху (тип А), вхідного отвору, а часто також круглого «вікна» в стіні навпроти входу (високо розміщений, можливо вентиляційний, отвір). Окрім цих частин, які передають «загальну ідею» будівлі, ряд моделей мають додаткові «реалістичні» елементи. До них можна віднести: поділ моделі на дві частини («сні» та основне приміщення), деталі конструкцій стін (стовпи), деталі конструкцій даху (піддашок над «сіними», балки, можливо зооморфний декор покрівлі та ін.) у типі А, інтер'єр споруд у типі В. Відповідність цих елементів реальним частинам будівлі неоднаразово обговорювалася в літературі (напр. Пассек 1938; Палагута, Старкова 2017). Тобто, серед всього масиву моделей окремо виділяється частина більш «реалістичних» знахідок з більшою кількістю деталей.

Моделям будівель присвячено декілька спеціальних досліджень, в які також включено перелік відомих знахідок (Гусев 1996; Якубенко 1999; Шатіло 2005). Всього відомо 74 моделі, однак критичний аналіз знахідок показав, що

частина артефактів (передусім фрагменти «ніжок»), проінтерпретованих як «моделі споруд», не мають ознак будівель, їх всього 21 (Shatilo 2021). Тому загальна кількість відомих трипільських моделей може бути зменшена до 53 одиниць, серед яких мінімум 24 вироби¹ мають додаткові «реалістичні» риси.

Наступною категорією є керамічні *моделі санчат*, які умовно, в зменшеному вигляді, зображують сані. Конструктивно вони можуть складатися з двох або трьох частин — «кузова», виконаного у вигляді округлої чи овальної миски або прямокутної посудини, що встановлена на два полози. Третьою не обов'язковою частиною виробу є одинарні або подвійні зооморфні наліпи в передній частині «кузова». Наявність елементів реальних саней — перш за все полозів, які в передній частині загнуті догори, а у задній виступають за межі «кузова», є принциповим критерієм для виділення даного типу знахідок². Крім полозів, існують інші, доволі рідкісні зображення елементів конструкції на «кузовах» моделей (графічні та об'ємні) — *копила та нащепи*, а на наліпах у вигляді голів тварин, якими обладнані деякі моделі, іноді присутнє зображення *упряжі* (Балабина 2004; Круц и др. 2013, с. 82).

Моделям саней присвячено декілька робіт (напр. Бурдо 2003; Балабина 2004). Ця категорія артефактів часто залучається при розгляді тематики стосовно транспортних засобів (Гусев 1998). Однією з останніх робіт є дослідження Н. Чуб, присвячене винаходу колеса³. Всього відомо мінімум 123 моделі (Shatilo 2021), значна частина яких представлена фрагментами.

Наступні категорії «реалістичних» зображень присутні на частині глиняних антропоморфних статуєток. *Антропоморфна пластика* є розповсюдженою категорією інвентаря кукутень-трипільського комплексу, відомо близько 9222 статуєтки станом на 2017 р. (Церна 2017, с. 223—224). З цього масиву матеріалу С. Церна залучив для дослідження 5979 фігурок, 3289 з яких відносяться до «трипільської» частини культурного комплексу (Церна 2017, с. 225—230). Великі серії кукутень-трипільських антропоморфних фігурок представлені в ряді публікацій (напр. Погожева 1983; Pogoševa 1985; Burdo 2014; Monah 2016; Terna, Vasilache 2019).

Серед цих знахідок дослідники виділяють фігурки зроблені у реалістичному або натуралістичному стилі — із детально змодельованими

головами, руками, торсами, ногами та іншими елементами (історія питання — див. Бурдо 2013). На відміну від загального масиву «схематичних» фігурок, реалістична та схематично-реалістична пластика була описана на рівні окремих предметів. Н. Б. Бурдо склала каталог таких теракот (всього 109 одиниць), до якого дослідниця зарахувала кукутень-трипільську антропоморфну пластику із детально змодельованими головами: *«статуєтки, скульптурні деталі в оздобленні посуду, керамічних черпаків та посуд, що виконаний у вигляді полої скульптури, що реалістично відтворює людське обличчя»* (Бурдо 2013, с. 22, 119—346).

У даній роботі розглянуто наступні категорії «реалістичних» елементів або деталей на антропоморфних статуєтках: ретельно змодельовані голови, зображення зачісок та аксесуарів для зачісок, головних уборів, прикрас, різноманітних деталей одягу та взуття⁴. Кожен з цих елементів (приміром, прикраси або стегнові пояси) розглянуто в роботі незалежно від того, чи відносять фігурки, на яких є таке зображення, до «реалістичної», «умовно реалістичної» або «схематичної» пластики⁵, так як кожен із них передає, очевидно, реальні деталі. Крім того, іноді декілька таких деталей можуть бути присутніми на одній знахідці (наприклад, намисто і детально змодельоване обличчя), іноді на одній фігурці можна знайти лише один із таких елементів. Хоча не останню роль в цьому відіграє фрагментація матеріалу, все ж відомі приклади цілих або майже цілих фігурок, де «реалістично» показано лише один або два елементи (напр. Pogoševa 1985, Abb. 106a, 760, 795). Саме тому видається доцільним розглядати кожну категорію реалістичних деталей, зображених на антропоморфних фігурках, окремо. Основними джерелами для підрахунку та подальшого аналізу цих категорій стали каталоги А. П. Погожевої та Н. Б. Бурдо (Pogoševa 1985, р. 134—242; Бурдо 2013, с. 224—345), а також інші публікації (Kandyba 1937, р. 150—152; Пассек 1949, с. 6, 93—94; Круц 1977, с. 57—58, 60; Маркевич 1981, рис. 12, 63, 74, 85; Круц и др. 1985, рис. 40; Бузян, Якубенко 1998, с. 60; Бурдо 2001, с. 98—143; Круц и др. 2001, с. 57—61; Шмаглий 2001, с. 20, 23; Круц и др. 2005, с. 7—93; Круц и др. 2008, с. 49—50; Корвін-Піотровський, Менотті 2008, с. 71—130; Бузян, Білоусько 2009, с. 335; Гусев 2009, с. 310—322; Круц и др. 2009, с. 42—44, 47, 49; Бурдо 2010, с. 129—136; Бурдо 2011, рис. 1—3; Круц и др. 2011, с. 37—59; Круц и др. 2013, с. 60, 83; Овчинников 2014, с. 341—352, 356, 381; Бурдо

1. Точні підрахунки ускладнюються через фрагментацію знахідок.
2. Ряд артефактів, які не мають даної характеристики, але проінтерпретовані як «моделі саней», в даній роботі не розглядаються (напр. Круц и др. 2001, с. 62, рис. 6: 4; 2005, с. 40, рис. 3).
3. Ми вдячні Наталії Чуб за можливість бути присутніми на захисті її дисертації «Rad-, Wagen- und Schlittenmodelle der Cucuteni-Trypilla-Kultur als Zeugnisse für die Genese und die Ausbreitung der Innovation des Wagens» (Berlin, 2019).

4. Для повноти дослідження в подальшому слід врахувати також реалістично зображені деталі тіла, напр. торс, руки, ноги.

5. Традиційний поділ пластики на ці категорії не використовується, натомість кожен елемент, описаний нижче, розглядається незалежно, як прояв «реалізму».

2015, с. 29—31; Monah 2016, р. 156—423; Старкова 2020, рис. 1).

«Реалістичні» голови антропоморфних статуеток, при всій умовності репрезентації, сильно контрастують із «схематичними» зразками антропоморфних фігурок, які дуже схематично зображують голову у вигляді невеликого виступу або диска з зачіпом. Статуетки з детально змодельованими деталями голови — носом, очами, губами, вухами та ін., які показані пластично, Н. Б. Бурдо поділяє на «реалістичні» (з рельєфно зображеною головою: підборіддям, потилицею) та «умовно-реалістичні» (з головою у вигляді диска та лише окремими більш натуралістично зображеними елементами: Бурдо 2010; 2013). Всього нараховано 76 фігурок з такими «натуралістичними» головами¹.

Зображення зачісок та аксесуарів для зачісок на антропоморфних статуетках передають способи укладання волосся. Вони можуть бути пластичними, іноді з прокресленими лініями, що показують волосся, та мальованими. Доволі стандартна зачіска представлена на ряді антропоморфних фігурок, які зображують довге волосся, зібране разом нижче рівня плечей, на спині. Такий спосіб формування зачіски передбачає наявність спеціального предмета для утримання волосся. Багато фігурок мають зображення різних відокремлених від волосся аксесуарів, або способів фіксації зачіски за допомогою спеціальних предметів, що тримають волосся за одним принципом (напр. Пасек 1949, с. 6 вкладка, с. 93, рис. 48; Круц 1977, с. 58, 60, рис. 23: 1; Pogoševa 1985, Abb. 652, 706a; Овчинников 2014, с. 346, рис. 113: 1; Бурдо 2015, с. 31, рис. 2: 7, 8, 10; Monah 2016, р. 273, fig. 118: 3, р. 322, fig. 167: 4, р. 337; Старкова 2020, с. 97, рис. 1: 19). На кукутенському поселенні Траян — Дялул Фантанілор (Traian-Dealul Fantanilor) знайдено предмет з кістки, який, можливо, використовувався для заколювання волосся (Mantu et al. 1997, р. 227). Нижня частина волосся до місця, де воно зібрано разом, може зображуватися у вигляді латинських букв «U» і «V». Аксесуар та / або волосся в найнижчій частині зачіски може мати форму кола або двох трикутників, з'єднаних вершинами. Деякі фігурки з довгим волоссям не мають такого окремого елемента, який міг би зображувати спеціальний аксесуар для формування зачіски, волосся має обриси букви «U» у нижній частині (напр. Пасек 1949, с. 94, рис. 49: 4в; Pogoševa 1985, Abb. 746, 760; Овчинников 2014, с. 341, рис. 108: 2). Відомо мінімум 38 фігурок, які мають подібну зачіску.

Окрему групу представляють зображення головних уборів на статуетках, які передані доволі натуралістично і схожі між собою. На відміну від зачісок, «шапки» трапляються

виключно на фігурках з «реалістично» змодельованими головами і виконані скульптурно, іноді пофарбовані (Бурдо 2010, с. 195—198). Відомі головні убори представляють собою невелику шапку, що прикриває лише потилицю та верхню частину голови. В семи випадках вони високі, тобто завершуються вище рівня голови (напр. Мовша 1973, рис. 5: 2, рис. 6; Pogoševa 1985, Abb. 937), в двох — на фігурці з Крутухи-Жолоб та Костешт IV — така «шапка» низька та нагадує невелику тубетейку (Бузян, Якубенко 1998, рис. 3: 1; Маркевич 1985, рис. 74: 9). На двох фігурках головні убори мають «ріжки» (поселення Бринзени IX та, можливо, Грим'ячка, Маркевич 1985, рис. 110; Бузян, Білоусько 2009, рис. 3: 1). Серед фігурок з високими шапками дві мають округлий отвір у верхній частині (поселення Бринзени III та Паволоч, Маркевич 1981, рис. 63; Pogoševa 1985, Abb. 1012). Ця нечисленна група включає 10 зображень.

Прикраси на антропоморфних статуетках представлені намистами. А. П. Погожева виділила дев'ять типів їх зображень (Pogoševa 1985, р. 130), які можуть бути передані або в заглибленій, або в мальованій техніці. Серед виділених типів один зображує прикрасу (або інший елемент) на спині. Найбільш розповсюдженим типом є одинарна лінія, що намальована навколо шиї. Інші різновиди прикрас передані рядами крапок, паралельних штрихів та іншими типами зображень. В даному дослідженні нараховано мінімум 94 фігурки з намистами.

Найбільш численною категорією «реалістичних» зображень на антропоморфних статуетках є репрезентації одягу, деталей одягу та взуття. А. П. Погожева проілюструвала різновидності в кожному із типів зображень 1) ліній на шиї — верхніх частинах грудей (надалі лінії декольте), 2) плечових та 3) стегнових поясів, 4) стегнових пов'язок та 5) взуття, які можуть бути виконані в заглибленій або мальованій техніці (Pogoseva 1985, р. 131—133). Окрім ліній декольте і частково стегнових пов'язок, всі інші перелічені деталі вбрання, як правило, оперізують фігурки. Кількісний розподіл цих репрезентацій в даному дослідженні такий: стегові пояси — 99, лінії декольте — 61, стегові пов'язки — 28, плечові пояси — 18, взуття — 11, всього 217 деталі, які зображені на, як мінімум, 165 антропоморфних статуетках.

Зображення на зооморфних артефактах. Ця остання категорія предметів з реалістичними деталями найменш численна і представлена відтвореннями різних елементів обладнання (що дозволяє керувати тваринами) та/або прикрас (?) великої рогатої худоби, які можуть бути проінтерпретовані як зображення налобників, попон, ременів для упряжі (або фіксації попон чи вантажу, закріпленого на спині тварини), недоузdkів, упряжі, поясів. Іншими словами, у цю категорію входять зображення на зооморфних артефактах, що можуть пока-

1. Статуетки без інформації про поселення, з якого вони походять, не включені в перелік.

зувати різноманітне спеціальне обладнання, яке використовувалося давнім населенням для полегшення використання тварин (для переміщення в'ючним або тягловим способом) чи з іншою метою (наприклад, «одяг» або прикраси). Подібні деталі зустрічаються на зооморфних фігурках, зооморфних наліпах від моделей саней та посуду, зооморфному посуді та на брязкальцях (Кравець 1951, с. 128—130; Патакова 1979, рис. 14: 19; Балабина 1998, с. 84—86, 94, 98; Гусев 1998, с. 16—17; Балабина 2004, рис. 5, рис. 11: 3, 4, 6; Круц и др. 2008, с. 124; Круц и др. 2013, с. 78—82; Ohlrau 2020, plate 62: 7). Всього нараховано 19 предметів, що показують таке обладнання, які виконані, в основному, в мальованій техніці (декілька — в заглибленій).

3. Аналіз знахідок. Для аналізу виділених категорій знахідок було складено їх переліки, до яких було включено 53 моделі будівель, 123 моделі саней, 435 «реалістичних» зображень на антропоморфних статуетках (кожен різновид окремо — «реалістичні» голови, зображення зачісок та аксесуарів для зачісок, головних уборів, прикрас, стегових поясів, плечових поясів, ліній декольте, стегових пов'язок, взуття) та 19 зображень спеціального обладнання на зооморфних артефактах, всього 630 зображення які походять з 521 артефакта.

Кожне поселення, на якому були знайдені артефакти з реалістичними зображеннями, які залучені до розгляду у дослідженні, було продатоване відповідно до наявних абсолютних дат (за Rassamakin 2012; Harper 2013; Uhl et al. 2014 [2017]; Ткачук 2014; Diachenko, Harper 2016; Müller et al. 2016; Müller et al. 2017; Chapman et al 2018; Rud et al. 2019; Terna et al. 2019; Millard 2020; Ohlrau 2020; Shatilo 2021), а у разі їх відсутності, спираючись на дані відносної хронології (в основному за Дергачев 1980; Маркевич 1981; Черниш 1982; Мовша 1984; Ткачук 2005; Рижов 2007; Овчинников 2014; Ткачук 2014). Відповідно до пропозиції Т. Харпера, дані Київської радіовуглецевої лабораторії не враховувались, оскільки вони часто демонструють надзвичайно великі відхилення від значною мірою послідовних дат інших лабораторій (Harper 2013, р. 28—46). Крім того, ми врахували те, що час існування окремого поселення міг бути більшим за 50—100 років, а керамічні стилі, які, як традиційно вважається, показують хронологічну послідовність, можуть існувати, принаймні частково, синхронно (див. напр. Ткачук 2014; Shatilo 2021).

При датуванні частини поселень кінця періоду С1 була використана гіпотеза Т. Ткачука про швидке поширення Бадражського керамічного стилю з Попруття на інші території після 3700—3650 BC, де риси цього стилю прослідковуються на поселеннях косенівської групи, пам'яток типу Крутухи-Жолоб, Коновка, По-

ливанів Яр І, Колодяжне, та ін. (Ткачук 2014, с. 64).

Поселення Кошилівці-Обоз, з якого походить значна частина реалістичних зображень, було продатоване кінцем етапу С1 — початком С2 через те, що в його керамічному комплексі присутні вироби, які типові як для пам'яток фінального Трипілля (Tkachuk 2005, р. 116—117), так і ті, які для нього не характерні (Kozlowski 1939, р. 36, рис. 8; Черниш 1982, с. 297: 1, 29; Tkachuk 2005, fig. 21: 11, 12)¹.

Хронологічна оцінка матеріалу. Хронологічний аналіз був здійснений шляхом рівного (аористичного) розподілу кількості артефактів певної категорії та поселень, відповідно до їх датування, на часові фрагменти по 100 років. Це дозволило скласти ряд графіків, де по горизонтальній осі представлена хронологічна шкала, а по вертикальній — кількість різних виробів та деталей. Всі графіки показують певні хронологічні закономірності поширення і поділяються на дві групи.

До першої відносяться моделі будівель, зображення зачісок, «реалістичних» голів, стегових та плечових поясів, і можливо, ліній декольте на антропоморфних статуетках. До другої групи відносяться моделі саней, зображення спеціального обладнання на зооморфних предметах, головних уборів та взуття на антропоморфних фігурках.

Зображення першої групи доволі чисельні, всі вони у невеликій кількості присутні в ранньотрипілляських матеріалах, після чого практично повністю зникають (рис. 1). Близько 4000—3900 BC вони знову з'являються, але в значно більшій кількості, яка з часом росте. Виняток складають лінії декольте, які до 4000 BC не зафіксовані, а між 4000—3800 BC представлені у незначній кількості, яка швидко збільшується 3800—3700 BC. Близько 3600—3500 BC можна спостерігати стрімке падіння у кількості даних предметів та елементів, які зустрічаються до 3300 BC, але в дуже незначній кількості. При цьому прослідковуються різні піки максимальної кількості матеріалу: так, моделі будинків, зображення зачісок та «натуралістичних» голів досягають максимальної кількості 3800—3700 BC, а зображення ліній декольте та стегових поясів — 3700—3600 BC. Плечові пояси у цьому відношенні мають декілька піків, на що, скоріше за все, вплинула незначна кількість залученого матеріалу.

Вироби та деталі другої групи менш чисельні, окрім моделей саней (рис. 2). Їх об'єднує те, що всі вони є «новими» категоріями матеріалу, які практично не були знайдені на трипіллясь-

1. Останнє стосується, наприклад, біноклеподібних виробів (напр. Палагута 2007, с. 134), грушевидних посудин з невеликими прямими або плавно нахиленими всередину вінцями без додаткових елементів на плічках (напр. Дергачев 1980, с. 178—202).

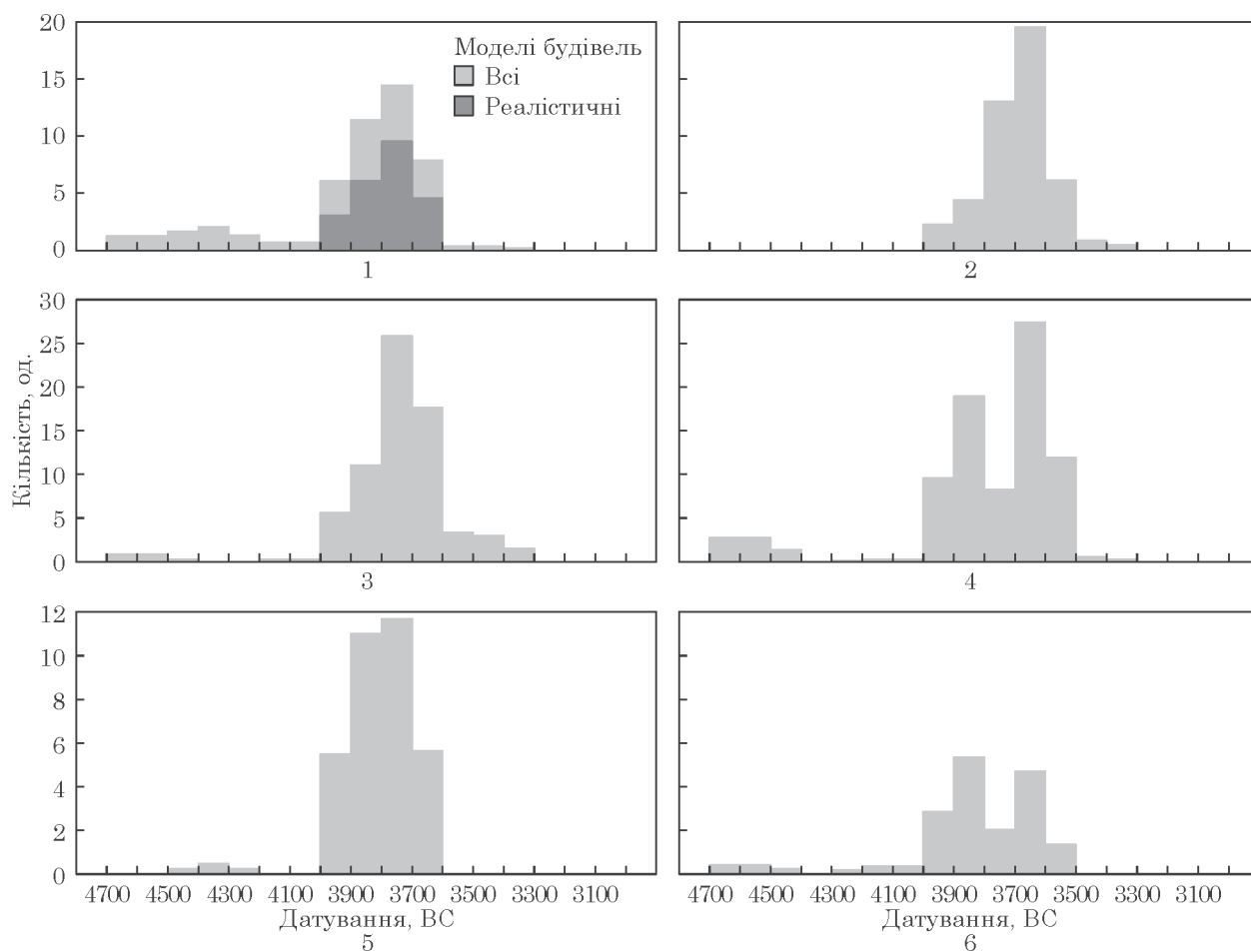

Рис. 1. Діаграми хронологічного розподілу: 1 — моделі будівлі; 2 — антропоморфні статуетки з лініями декольте; 3 — реалістичні голови антропоморфних статуеток; 4 — антропоморфні статуетки з поясами; 5 — антропоморфні статуетки із зачісками; 6 — антропоморфні статуетки з плечовими поясами

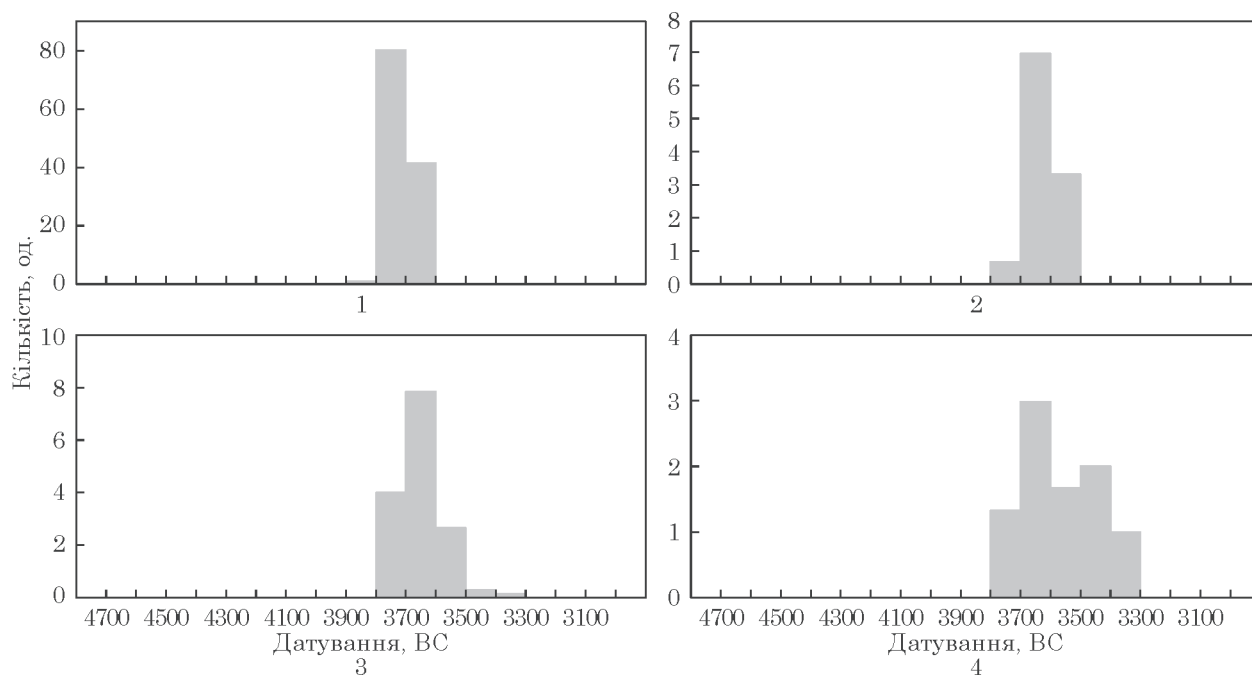

Рис. 2. Діаграми хронологічного розподілу: 1 — моделі саней; 2 — антропоморфні статуетки зі взуттям; 3 — зооморфні предмети з реалістичними деталями; 4 — антропоморфні статуетки з головними уборами

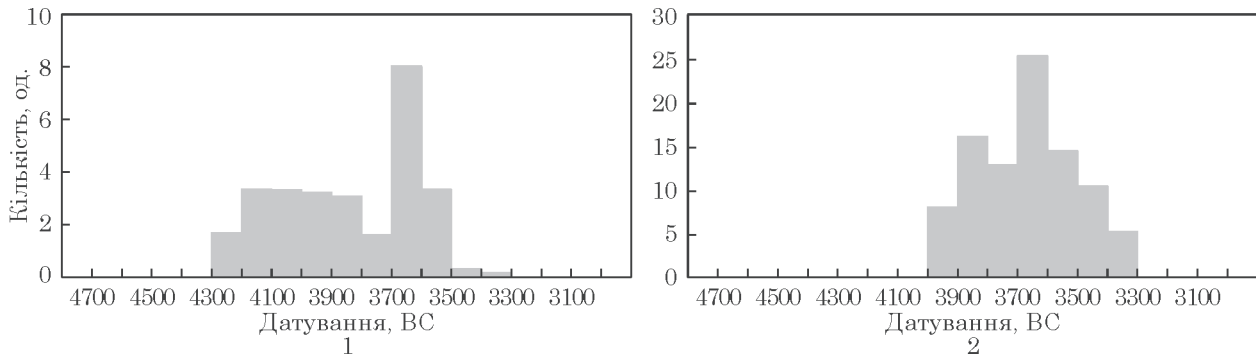

Рис. 3. Діаграми хронологічного розподілу реалістичних елементів: 1 — антропоморфні статуєтки зі стегновими пов'язками; 2 — антропоморфні статуєтки з прикрасами

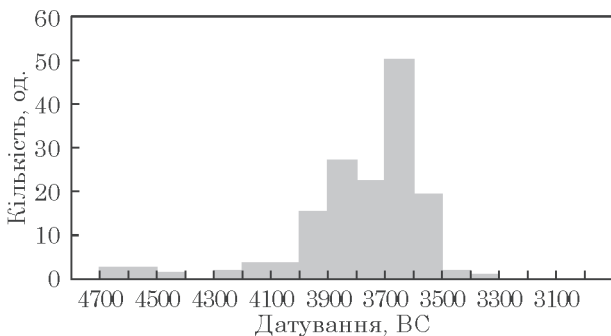

Рис. 4. Діаграма хронологічного розподілу антропоморфних статуєток з деталями одягу

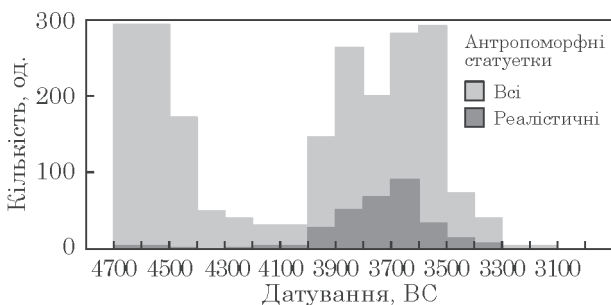

Рис. 5. Діаграма хронологічного розподілу досліджуваної вибірки антропоморфних статуєток та їх зразків з реалістичними характеристиками

ких пам'яток до 3800 BC¹. Майже одразу після появи ці предмети та елементи досягають своєї максимальної кількості близько 3700—3600 BC, після чого їх число поступово падає. Частково вони існують до 3300 BC. На відміну від першої групи, де зростання загальної кількості предметів має поступовий, а зниження — стрімкий характер, друга група показує абсолютно протилежну тенденцію — швидкий ріст у кількості, повільний спад.

Окремо, поза цими групами стоять зображення прикрас та стегнових пов'язок на антропоморф-

1. Дві або три моделі саней хронологічно відносяться до більш раннього проміжку часу, але їх важко оцінити у зв'язку з відсутністю їх зображень, опису, контексту при якому вони були знайдені, та інших проблем (моделі з поселень Незвисько, Коновка, Селище, див. напр. Гусев 1998; Балабина 2004; Shatilo 2021).

них скульптурах (рис. 3). Перший елемент демонструє певну схожість з першою групою: велика кількість зображень намист прослідковується, починаючи з 4000—3900 BC, за цим спостерігається поступове зростання до максимального числа 3700—3600 BC. Проте після цього спостерігається не стрімке, а поступове зменшення у кількості аж до 3300 BC. Значна частина зображень прикрас цього хронологічного відрізка присутня на дуже стилізованих фігурках, нижня частина яких виконана у формі паралелепіпеду (напр. з Усатового, див. Патакова 1979, с. 36, 38, 77).

Щодо другого елемента — стегнових пов'язок, то їх поширення не вписується у виділені тенденції, окрім зникнення таких зображень бл. 3300 BC. На це могла вплинути мала кількість вибірки, значна частина якої представлена антропоморфними фігурками з шару поселення Поливанив Яр II періоду В1—В2.

Отже, різні категорії «реалістичних» репрезентацій мають і спільні, і відмінні закономірності хронологічного поширення. На загальних графіках, де сумарно пораховано мінімальну кількість антропоморфних фігурок з 1) елементами одягу (рис. 4) та 2) зі всіма реалістичними елементами (рис. 5), тенденції невеликих вибірок матеріалу (напр. зображення взуття або стегнових пов'язок) не помітні. Обидва графіки показують близькість у розподілі до першої виділеної групи.

Частота появи знахідок. Для оцінки частоти «реалістичних» зображень серед загального масиву антропоморфної пластики розглянемо графік, де по горизонталі представлена хронологічна шкала, а по вертикалі кількість фігурок². В цілому вибірка розподіляється дуже нерівномірно

2. За Kandyba 1937, р. 150—152; Пассек 1949, с. 6, 93—94; Круц 1977, с. 57—58, 60; Маркевич 1981, рис. 12, 63, 74, 85; Pogoševa 1985, р. 134—242; Бурдо 2001, с. 98—143; Круц і др. 2001, с. 57—61; Шмаглий 2001, с. 20, 23; Круц і др. 2005, с. 7—93; Круц і др. 2008, с. 49—50; Корвін-Піотровський, Менотті 2008, с. 71—130; Гусев 2009, с. 310—322; Круц і др. 2009, с. 42—44, 47, 49; Бурдо 2011, рис. 1—3; Круц і др. 2011, с. 37—59; Бурдо 2013, с. 224—345; Круц і др. 2013, с. 60, 83; Овчинников 2014, с. 341—352, 356, 381; Бурдо 2015, с. 29—31; Старкова 2020, рис. 1., всього бл. 2351 фігурки.

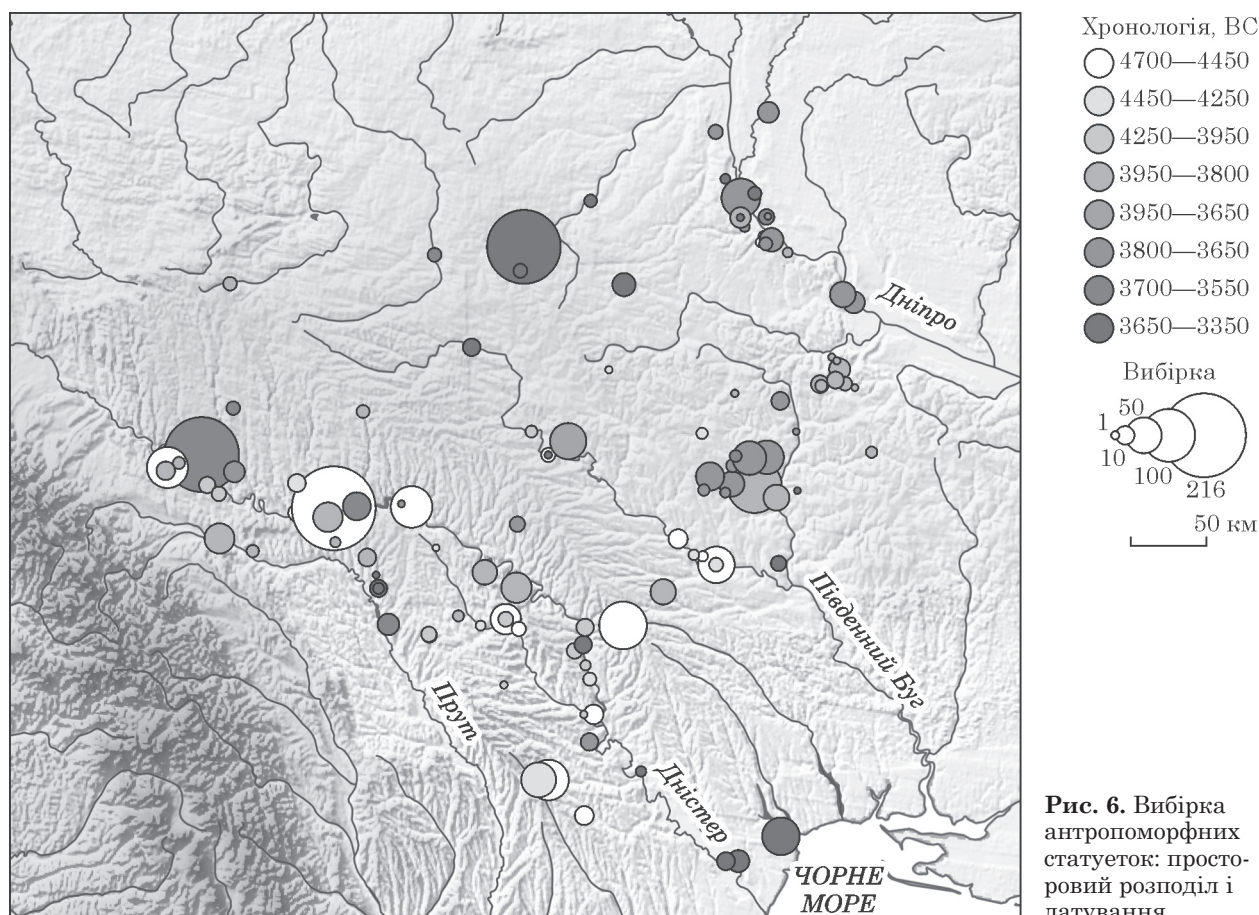

Рис. 6. Вибірка антропоморфних статуєток: просторовий розподіл і датування

протягом досліджуваного періоду: хоча часовий проміжок між 4700 і 4450 і між 3950 і 3550 BC представлений дуже добре, кількість знахідок з 4450 до 3950 BC, а також після 3550 BC значно нижча (рис. 5). Цей нерівномірний розподіл важко оцінити, оскільки кількість поселень, долучених до розгляду для фаз V1 і V1—V2, аж ніяк не набагато менша, ніж у Триптілі А (вибірка складала: Трипілля А = 14; V1 = 10; V1—V2 = 14; V2 = 31,5; C1 = 38,5 і C2 = 25 поселення). С. Церна (2017, с. 223) вважає, що щільність знахідок фігурок на 100 м² площі розкопок принципово не змінюється в різні триптільські періоди і становить в середньому 5 знахідок. Відповідно до цього, менша кількість фігурок між 4450 і 3950 BC може бути результатом вибірки даних, меншої інтенсивності досліджень на цій фазі або іншими факторами. Разом з цим, географічно вибірка є доволі репрезентативною, так як включає поселення різних регіонів (рис. 6).

На відміну від загальної кількості фігурок, частоту статуєток з реалістичними елементами можна добре оцінити (рис. 5 і 7): їх кількість дуже мала в ранніх етапах, але між 3950 і 3550 BC помітне їх значне зростання. Для реалістичних фігурок значення медіани на цьому етапі коливається від 12 до 27 %. Пік їх частоти лежить між 3800 і 3650 BC, після чого їх частота знову зменшується.

Слід зазначити, що велика кількість реалістичних зображень на антропоморфних фігурках

фіналу C1 та початку C2 походить з поселення Кошилівці, які домінують у деяких категоріях.

Для оцінки кількості моделей будівель та моделей саней можна вирахувати кількість знахідок на 100 м² площі розкопок, як це було зроблено для антропоморфних фігурок (Церна 2017), або вирахувати кількість знахідок на одне розкопане житло (Shatilo 2021). Останній підхід було апробовано на матеріалах триптільських поселень з басейну р. Синюхи, де були знайдені моделі¹. Так, було показано, що на поселеннях, де проводились широкомасштабні дослідження та було розкопано понад 20 площадок (Володимирівка, Попудня, Тальянки), їх кількість є досить стійкою і коливається в межах однієї моделі будівлі на 9—12,5 розкопаних будинків (3950—3650 BC). При цьому частка моделей, які показують більше реальних деталей, доволі вагома (рис. 1). На відміну від цієї категорії, моделі саней зустрічаються дуже часто (в основному на великих поселеннях): в середньому на повністю розкопаний будинок знайдено по 1—1,2 моделі (3800—3650 BC, поселення Доброводи, Майданецьке, Тальянки).

Нарешті, найменш чисельними є зображення спеціального обладнання на зооморфних пред-

1. Поселення Володимирівської, Небелівської та Томашовської груп, де було розкопано більше двох площадок.

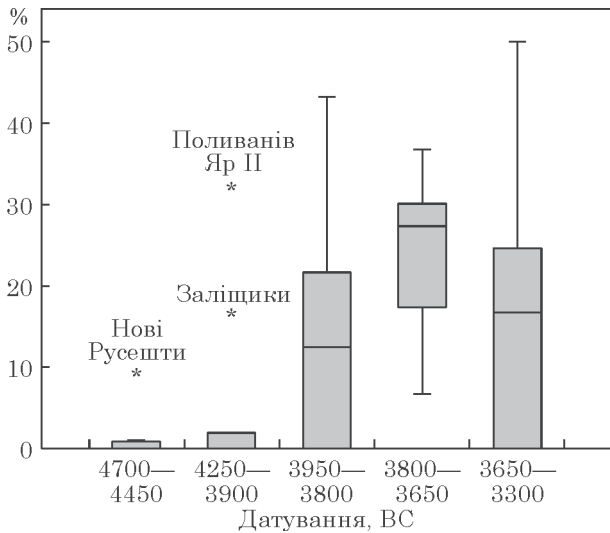

Рис. 7. Коробкова діаграма відсотку антропоморфних статуєток з реалістичними характеристиками в різні періоди в межах вибірки

метах, датованих 3800—3300 BC. В. І. Балабіна аналізує близько 292 зооморфних статуєток з трипільських поселень періодів С1 і С2 (Балабіна 1998, с. 246—248). Лише 3% з цих фігурок мають зображення, які можуть бути проінтерпретовані, як реальні речі, а саме попони, недоуздки, ремені та інше обладнання для великої рогатої худоби.

Просторове поширення. Картографування різних категорій «реалістичних» зображень показало, що частина з них була характерна для всієї території, залученої до розгляду в роботі, а

частина є типовою для окремих менших регіонів. Це особливо помітно після 4000 BC, в основному для етапів В2 і С1 згідно відносної хронології.

У часовому відрізку 4000—3700/3650 BC моделі жител, реалістичні голови та репрезентації зачісок на антропоморфних статуєтках сконцентровані в основному в басейні річки Синюха та у меншій кількості на Дніпрі (рис. 8—10), тоді як моделі саней та зображення обладнання на зооморфних артефактах знайдені практично виключно у регіоні басейну р. Синюхи (рис. 11) ¹. На концентрацію «ре-

1. Антропоморфна пластика: напр. пос. Чапаївка, Казаровичі (Круц 1977, с. 57—58, 60); Володимирівка, Валява, Кочержинці Паньківка (Pogoševa 1985, Abb. 568—570, 710, 744); Плонисте, Васильків, Розкошівка, Майданецьке, Доброводи, Сушківка, Томашівка, Тальянки, Чичиркозівка, Пекарі, Коломийщина I (Бурдо 2010, с. 129—135, № 30, 38, 39, 41—45, 56—70, 78, 83—86); хут. Незаможник, Квітки II, Вільшана I, Хлестунівка, Зелена Діброва, хут. Хмільна, Канів-Новоселиця I (Овчинников 2014, рис. 110: 3; 112: 1, 6; 113: 1, 6; 114: 9; 115: 2, 3); Небелівка (Бурдо 2015, рис. 2: 1, 7, 8, 10); моделі будівель: напр. Андріївка, Володимирівка, Гребені, Доброводи, Коломийщина II, Коломийщина I, Кочержинці Паньківка, Майданецьке, Попудня, Розсохуватка, Сушківка, Тальянки, Чичиркозівка (Шатіло 2005, с. 130—139); моделі саней та зображення спеціального обладнання: напр. Сушківка, Майданецьке, Тальянки, Чичиркозівка, Доброводи (Балабіна 1998, с. 84—85; 2004, с. 188, 191; Круц та ін. 2005, с. 63; Ohlrau 2020, plate 62: 7).

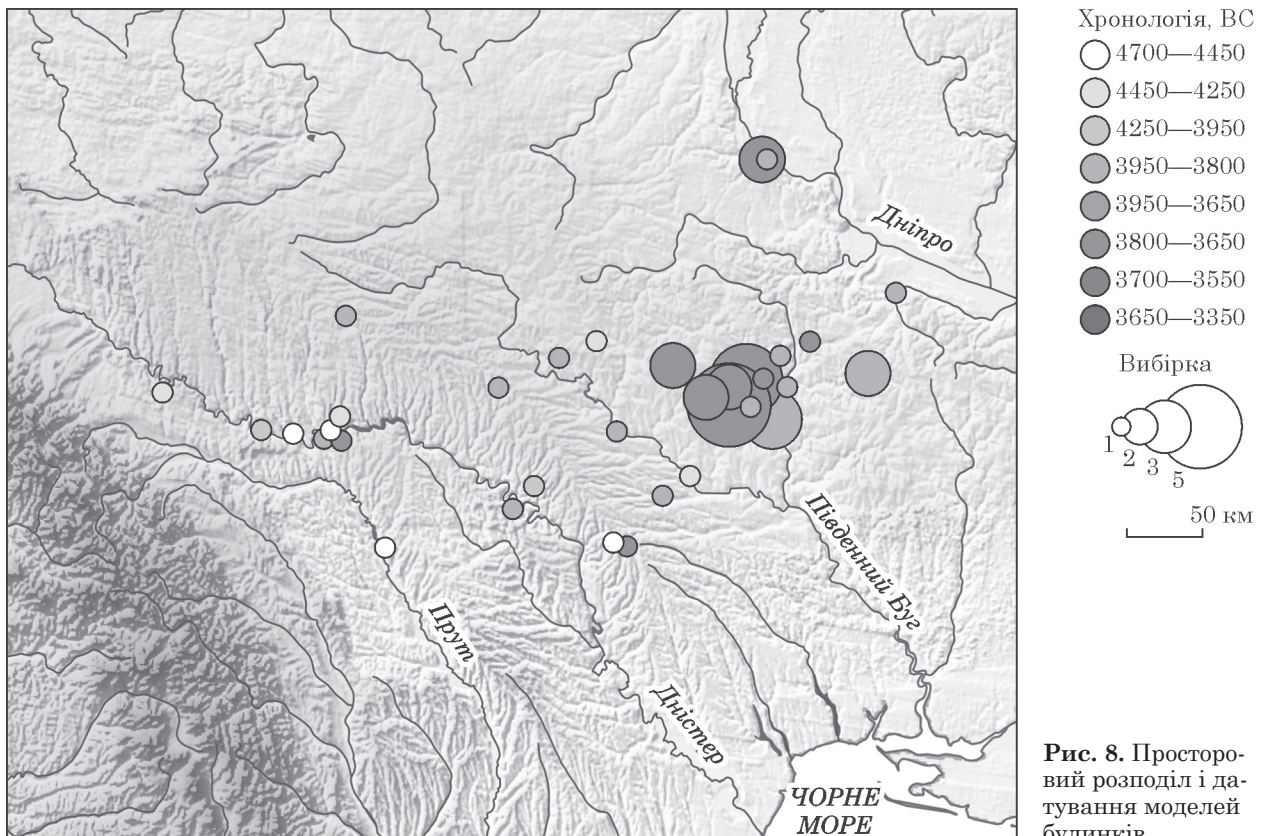

Рис. 8. Просторовий розподіл і датування моделей будинків

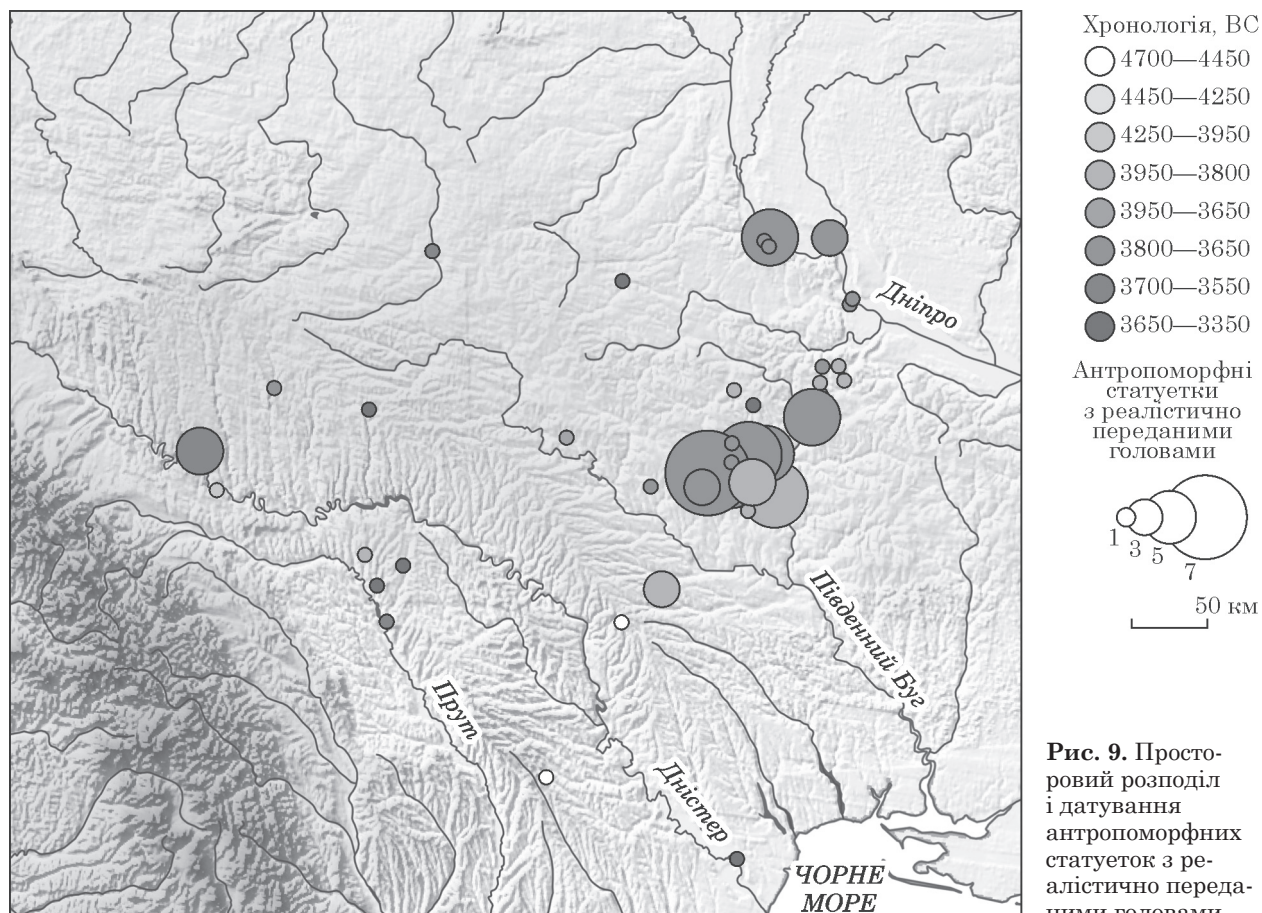

Рис. 9. Просторовий розподіл і датування антропоморфних статуєток з реалістично переданими головами

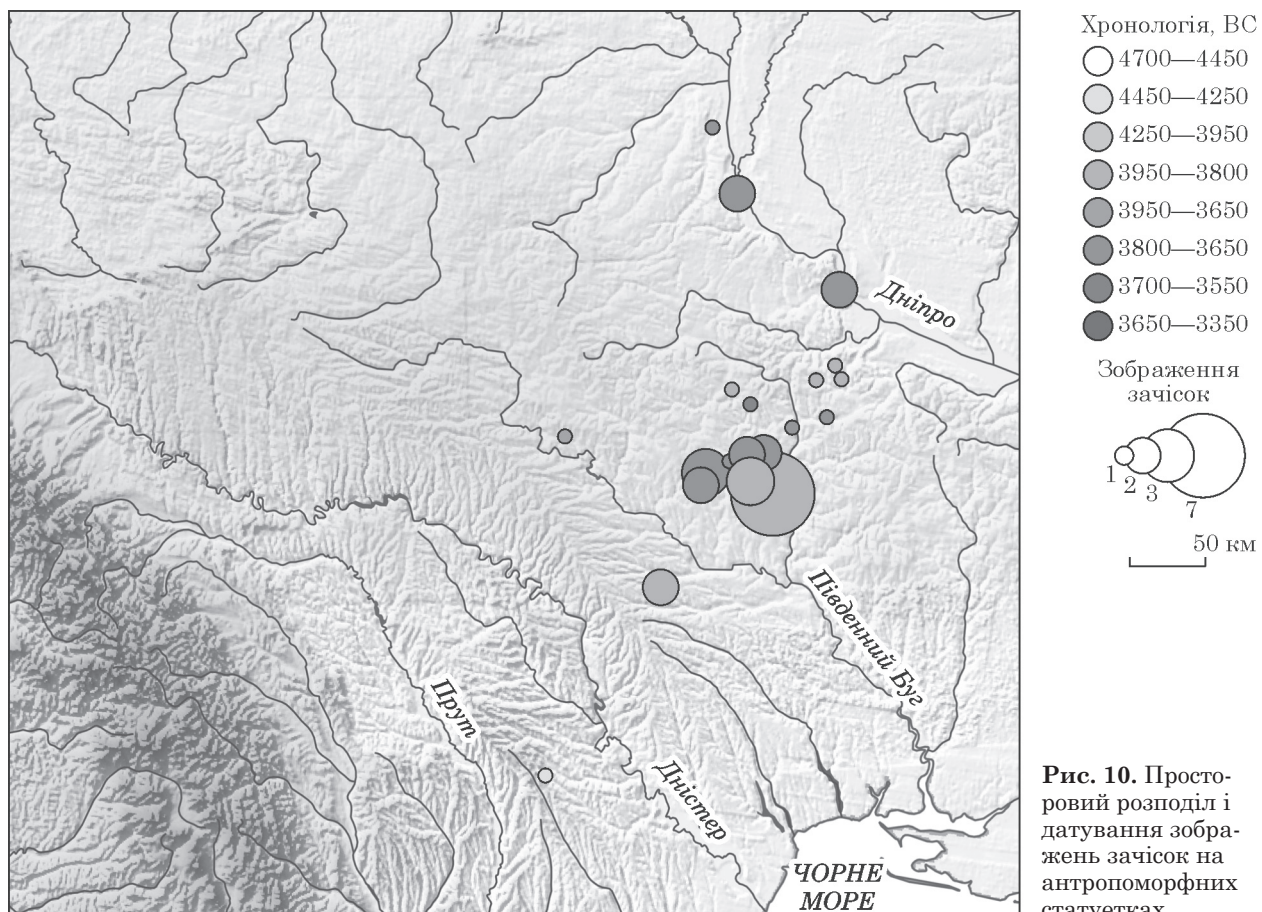
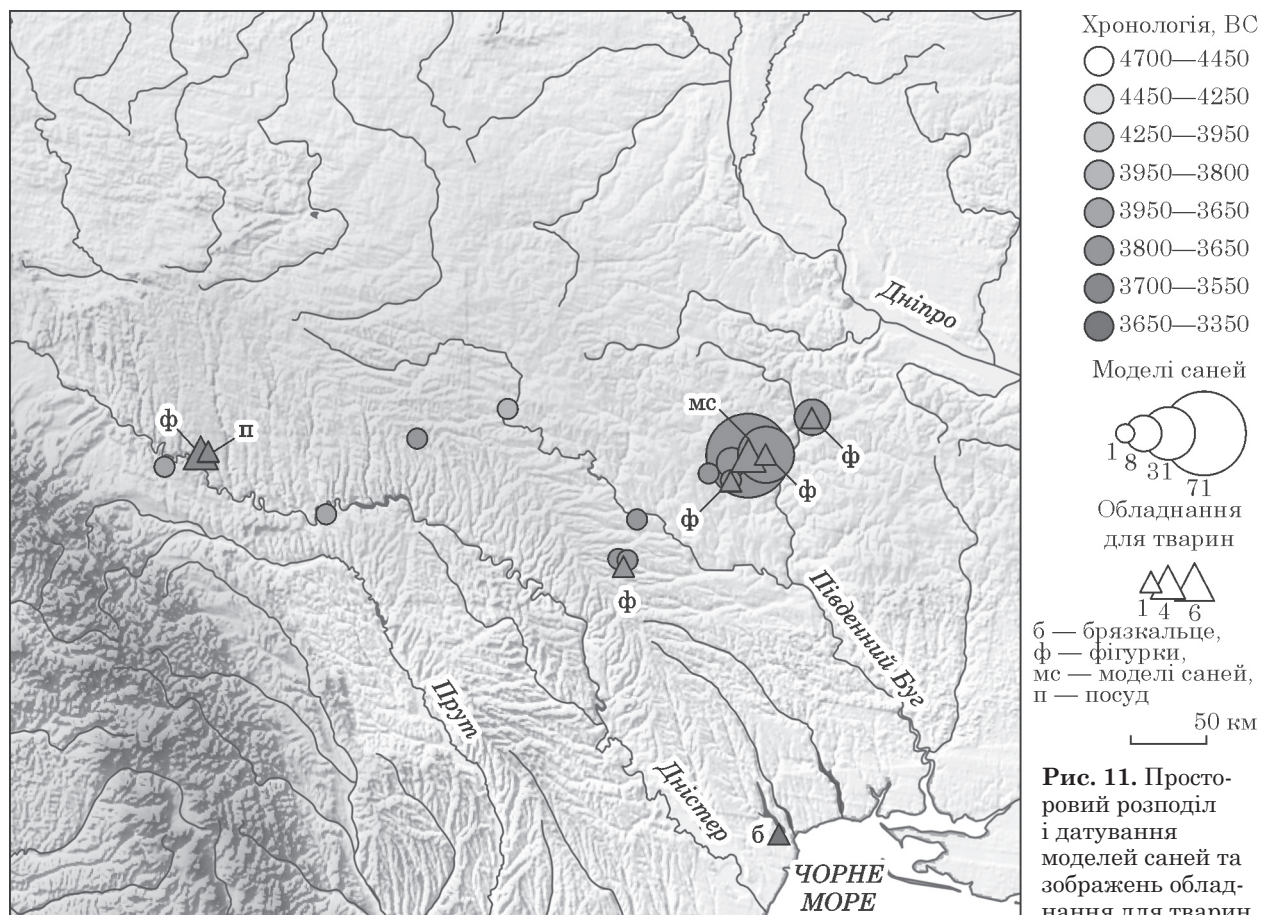

Рис. 10. Просторовий розподіл і датування зображень зачісок на антропоморфних статуєтках

алістичної пластики» та моделей на згаданих територіях, де до того ж існували поселення-гіганти, вказували ряд дослідників (напр. Мовша 1973, с. 19—20; Бурдо 2010, с. 148; Палагута, Старкова 2017, с. 75). Поза межами цих земель, перелічені артефакти знайдені також у Подністрів'ї та Побужжі¹, проте вони менш чисельні і не створюють скупчень, що частково може віддзеркалювати стан дослідження цих територій.

Після 3700/3650 ВС деякі перераховані предмети зустрічаються за межами басейну р. Синюха та дніпровського регіону, але в меншій кількості², і в основному у «західних» ареалах трипільських пам'яток³.

1. Антропоморфна пластика: Старі Каракушани, Немирів, Кринички (Pogoševa 1985, Abb. 617a, 638, 649, 652); Кринички, Мала Мочулка, Калагарівка (Бурдо 2013, с. 245—250, 271—272, 335—336); моделі саней: Незвисько, Чечельник (Балабина 2004, с. 188); Кривицьке (Рудь 2018), моделі жител: Ворошилівка, Коновка I, Михайлівка, Немирів, Тростянички, Черкасів Сад II (Гусев 1996, с. 27—29).
2. Як виняток на поселенні Кошилівці було знайдено зображення спеціального обладнання на семи різних зооморфних артефактах (переважно на фігурках), що складає значну частку вибірки.
3. Антропоморфна пластика: Бринзени III, Русяни, Костешти IV (Маркевич 1981, рис. 63: 5, 9; 74: 9); Бринзени IX (Маркевич 1985, рис. 110); Кошилів-

До певної міри описані тенденції також характерні для зображень пластичних головних уборів на антропоморфних статуетках. Так, найраніші з них відомі для поселень Молодецьке та, можливо, Квітки 2 (Мовша 1973, рис. 5: 2; Овчинников 2014, рис. 112: 1). Більш пізні репрезентації були знайдені в основному значно західніше⁴, а також північніше⁵ від цих поселень (рис. 12).

Трохи інші закономірності прослідковані для зображень прикрас (рис. 13) та одягу на антропоморфних фігурках (рис. 12). Так, репрезентації намист, лінії декольте та стегових поясів характерні для багатьох поселень з різних регіонів, які в принципі розміщені по всій території, що розглядається. Якцо сильно узагальнити, то на етапі B2 їх знайдено на поселеннях

- ці, Колодяжне, Паволоч (Pogoševa 1985, Abb. 937, 1008, 1012); Грим'ячка (Бузян, Білоусько 2009, рис. 3: 1); Маяки (Бурдо 2013, с. 340—342); зооморфні предмети: Усатово (Патакова 1979, рис. 14: 19); Кошилівці (Балабина 1998, с. 85—86, 94, 98); моделі жител: Костешти IV, Коновка II (Гусев 1996, с. 28).
4. Калагарівка (Мовша 1973, рис. 6); Кошилівці (Pogoševa 1985, Abb. 937); Костешти IV (Маркевич 1985, рис. 74: 9), Грим'ячка (Бузян, Білоусько 2009, рис. 3: 1), Бринзени III (Маркевич 1981, рис. 63), Бринзени IX (Маркевич 1985, рис. 110).
5. Паволоч (Pogoševa 1985, Abb. 1012), Крутуха Жолоб (Бузян, Якубенко 1998, рис. 3: 1).

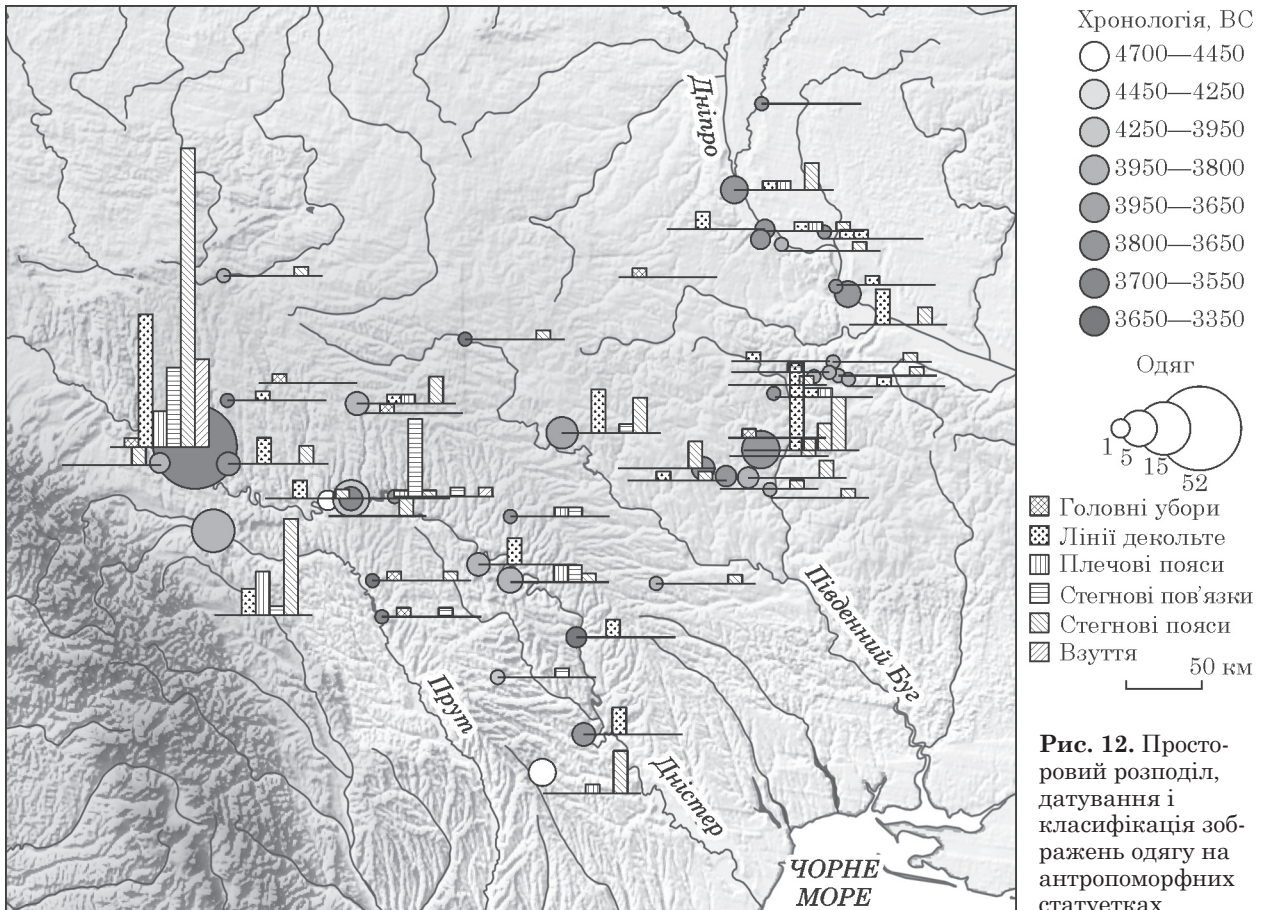

Рис. 12. Просторовий розподіл, датування і класифікація зображень одягу на антропоморфних статуетках

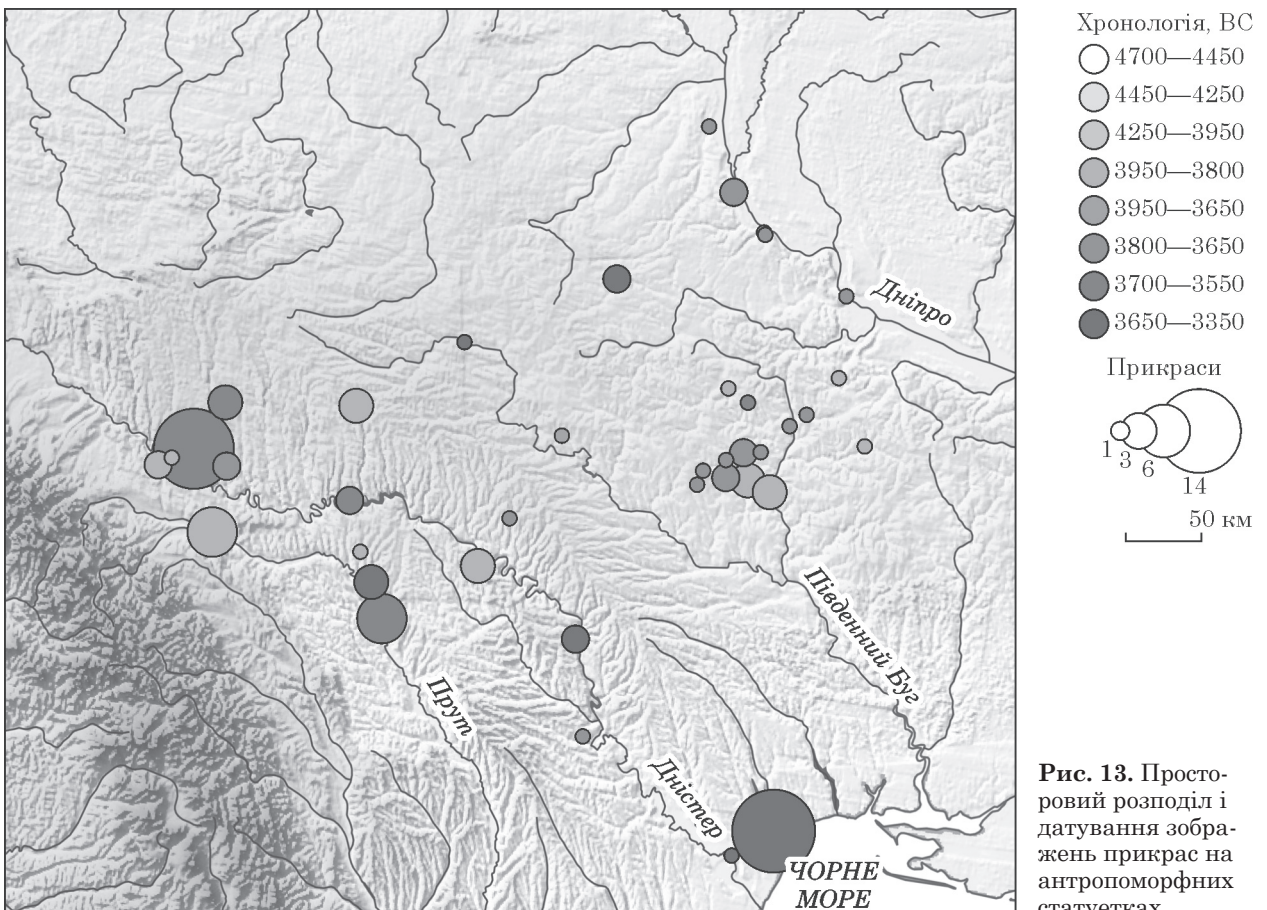

Рис. 13. Просторовий розподіл і датування зображень прикрас на антропоморфних статуетках

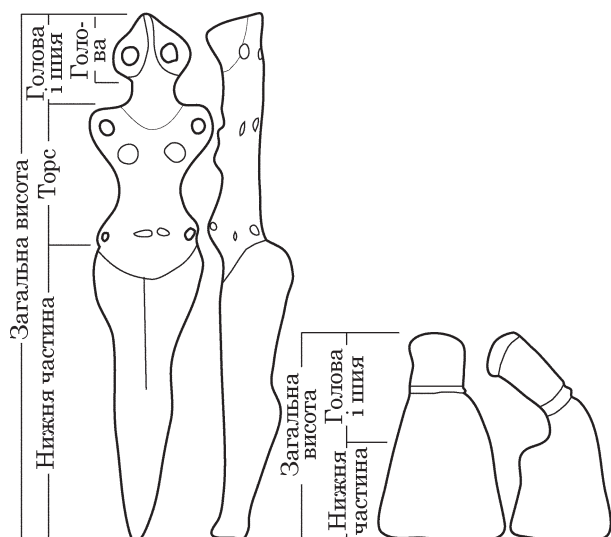

Рис. 14. Схема способу вимірювання розмірів статуєток з трьох частин, і статуєток із двох частин

від Прута до Росі (прикраси, лінії декольте) та Дніпра (стегнові пояси), на етапі С1 вони більше представлені на рр. Синюсі та Дніпрі, а в кінці С1 та С2 домінують на Дністрі та частково на Пруті.

Стосовно стегнових пов'язок та плечових поясів, то тенденції їх поширення не зовсім чіткі — переважно вони були знайдені на фігурках з Пруто-Бугського межиріччя¹, трапляються також в малій кількості аж до Дніпра² і навіть Десни³, але практично повністю відсутні в басейні р. Синюхи⁴.

Розміри антропоморфних фігурок. В цілому стилістичні зміни в процесі переходу до «реалістичної» фази мистецтва включають появу великих скульптур, пов'язаних з архітектурою, на додаток до малих скульптур, які зазвичай існували набагато раніше. Відповідні зміни можна помітити, наприклад, у Греції, де протягом VII ст. до н. е. вперше з'являються значно більші скульптури аж до зразків у нату-

1. Стегнові пов'язки: Шипенці (Kandyba 1937, phot. 51); Костешти IV (Маркевич 1985, рис. 74: 13); Раковець, Ломаченці, Стіна, Кошилівці (Pogoševa 1985, Abb. 542, 543, 738, 755, 800, 808, 836, 879, 887, 897, 899); Немирів (Старкова 2020, рис. 1: 9); плечові пояси: Шипенці (Kandyba 1937, phot. 45, 46, 49, 65, 66); Раковець, Стіна, Кошилівці (Pogoševa 1985, Abb. 541, 544, 755, 821, 823, 828).

2. Напр. Чапаївка (Pogoševa 1985, Abb. 769); Петропавлівка (Овчинников 2014, рис. 109: 4).

3. Євминка (Pogoševa 1985, р. 132).

4. Таке розповсюдження до певної міри може бути пояснене невеликою вибіркою даних репрезентацій, по роботах з якісними малюнками статуєток, в основному А. П. Погожевої (Pogoševa 1985, до якої не було залучено значного пласту матеріалу з регіону поселень-гігантів, які якраз активно досліджувались), В. І. Маркевича (1985), Е. В. Овчинникова (2014) а також де ці елементи було добре видно (напр. Kandyba 1937).

Класи розмірів антропоморфних фігурок та їх кількість в аналізованій вибірці

Категорії розмірів	Розміри, см	Кількість	%
Дуже малі	<5	51	9,9
Малі	5—10	194	37,6
Середні	10—18	184	35,7
Великі	18—30	78	15,1
Дуже великі	>30 (до 70)	9	1,7
Не встановлено	—	511	—

ральну величину (Pedley 1999). Перевіримо, чи відповідні зміни також відбуваються з трипільським статуетками.

Для більшої половини фігурок, розглянутих у цій роботі, ми провели вимірювання з метою визначення їх розмірів. Метод оцінки розміру базується на передумові, що співвідношення висот різних частин тіла демонструє певні закономірності. Це дозволяє оцінити імовірну загальну висоту статуєтки, наприклад від висоти голови, тулуба або нижньої частини. Окремо було розглянуто розвиток фігурок, які складаються з трьох частин — голови / ший, торса та нижньої частини і окремо статуєтки, які мають дві частини — голову / ший та нижню частину, яка виконана у формі паралелелепеду (рис. 14).

Пропорції різних частин тіла були визначені на 69 цілих статуєтках, з яких було вираховано масштабні коефіцієнти, використовуючи медіанні значення, щоб вирахувати імовірну загальну висоту. Так, при вимірюванні фрагментованих статуєток, що складаються з трьох частин, розмір голови був помножений на коефіцієнт 6,8, тулуба — на коефіцієнт 3,4, а нижньої частини — на коефіцієнт 1,9⁵. Для скульптур із двох частин висоту ший та голови було помножено на коефіцієнт 2,25, а висоту нижньої частини — на 1,8. Подібні результати для фігурок з трьох частин були отримані для Майданецького Н. Б. Бурдо, яка, втім проводила аналіз пропорцій окремо для кожного з виділених нею підтипів антропоморфних фігурок (Бурдо 2011, с. 11).

В результаті, було виділено п'ять класів розмірів статуєток (таблиця). Не всі з них представлені повністю збереженими зразками. Зокрема, великі та дуже великі статуєтки жодного разу не збереглися повністю. Близько 83 % фігурок демонструють дуже малі та середні роз-

5. Розрахунок висоти фігурок може бути не зовсім правильним у тих випадках, коли збереглися лише верхні частини фігурок, де незрозуміло, чи ми маємо справу з стоячим або сидячим типом. Однак, на наш погляд, цим джерелом помилок в нашому дослідженні можна знехтувати, оскільки частка сидячих фігурок становить менше 10 %, а вирахування висоти таким способом все одно дає загальне уявлення щодо розміру фігурок.

міри від 1 см до 18 см, тоді як тільки 17 % фігурок вибірки мають великі (18—30 см) та дуже великі розміри (понад 30 см). Від статуетки з Каракушан (за Pogoševa 1985, Abb. 617a), яка згідно підрахунків могла сягати 70 см, збереглася лише голова.

При хронологічному порівнянні частоти появи різних класів розмірів, було відмічено нерівномірність у кількості статуеток, що вдалося виміряти для різних хронологічних відрізків, і особливо невелику кількість фігурок у період між 4450 та 3950 (рис. 15). Ранній період між 4700 і 4450 ВС характеризується дуже великою часткою дрібних фігурок, помірною кількістю фігурок середнього розміру та дуже малою кількістю великих фігурок. Пізніше відсоток середніх та великих фігурок значно зростає. Після 3950 ВС вперше з'являються дуже великі статуетки, які, однак, трапляються не дуже часто. Знову між 3800 і 3600 ВС спостерігається значне збільшення частоти великих фігурок, які разом з дуже великими зразками становлять 40 % вибірки. Після цього піку розмір фігурок знову зменшується, але кількість малих фігурок (менше 10 см) не так домінує, як у ранній трипільський період.

Великі та дуже великі зразки, ймовірно, частково могли характеризуватися іншими «реалістичними» рисами, такими як пластично сформовані голови та ретельно змодельовані

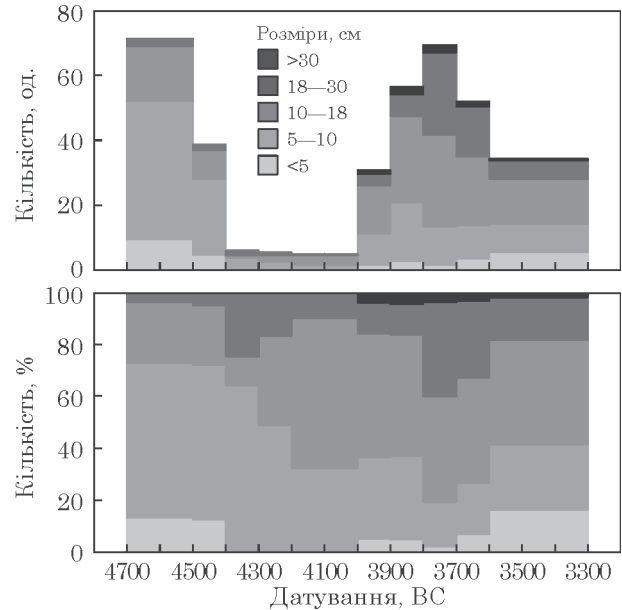

Рис. 15. Абсолютний і відносний хронологічний розподіл класів розмірів антропоморфних статуеток

обличчя (Бурдо 2013, с. 29—30). З точки зору часу, подібні статуетки зосереджені на фазі між 3950 і 3600 ВС, а просторово найчастіше трапляються на поселеннях басейну р. Синюха, трохи менше на поселеннях дніпровського регіону (рис. 16).

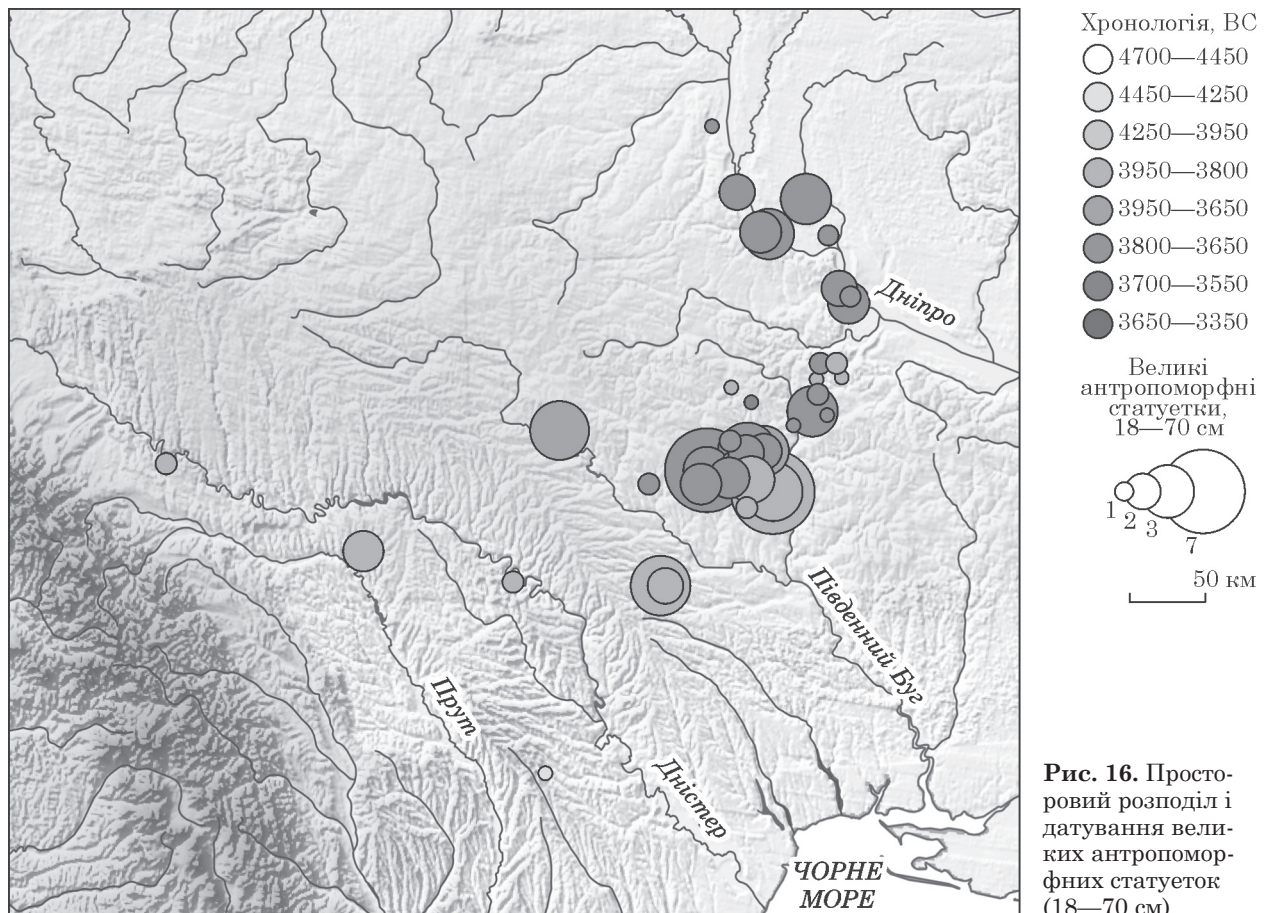

Рис. 16. Просторовий розподіл і датування великих антропоморфних статуеток (18—70 см)

4. Дискусія та підсумки. Хронологічний, кількісний та просторовий розподіл «реалістичних» категорій в *трипільських матеріалах* дуже неоднорідний. Так, ранній період (4700—4400 BC) характеризується мінімальною кількістю та невеликим асортиментом зображень з поселень басейну Дністра¹. З початком середнього періоду і до 4000 BC репрезентацій стає ще менше, більшість з них походить все ще з Подністров'я². Цей же час характеризується загальною меншою кількістю антропоморфної пластики, як у даній вибірці, так і в більш повних зібраннях (Церна 2017, с. 232). Але вже з 4000 BC починається новий етап розвитку «реалістичного» стилю.

Предмети та зображення 4000—3700 BC можна розділити на 2 групи:

1) *хронологічні*, що характерні для всієї трипільської зони;

2) *специфічні* або *регіональні*, що зосереджені в басейні р. Синюхи, а також у деяких випадках на Дніпрі.

Для другої групи характерні такі закономірності:

- їх кількість поступово зростає в багато разів та стрімко падає після максимального піку;

- технологічно різні категорії відрізняються підвищеним реалізмом, акцентом на деталях (напр. моделі показують численні конструктивні елементи);

- асортимент зображень значно збільшується і сягає свого максимуму бл. 3800 BC з появою нових типів (напр. предметів з зооморфними рисами);

- розвиток у напрямку більш реалістичного стилю тут також пов'язаний зі збільшеними антропоморфними скульптурами, які могли мати також додаткові реалістичні риси.

Після 3700 BC частина репрезентацій, що були типовими для поселень в басейні р. Синюхи, розширюють географію за рахунок, перш за все, «західнотрипільських» і, частково, більш північних територій (див. вище). Після 3500 BC феномен потроху згасає: ряд зображень продовжує існувати на тих же теренах, а також у Північному Причорномор'ї (усатівські пам'ятки), але в мізерній кількості, після чого зникає близько 3300 BC.

Таким чином, можна говорити про певну «реалістичну» фазу у розвитку трипільської

пластики, яка, до того ж, була сконцентрована на пам'ятках басейну р. Синюхи (до 3700 BC). Подібні явища не унікальні в історії. Аналогічну траєкторію стилістичного розвитку на прикладі антропоморфних статуеток можна прослідкувати на середньо та пізньо неолітичному телі Вінча (5400/5300—4600/4500 BC).

Антропоморфна фігуральна скульптура з Вінчи та Південно-Східної Європи вже неодноразово детально описувалась (напр., Höckmann 1968, р. 50—88; Hansen 2007, р. 203—223; Parzinger 1993, р. 332—343). Джерелом для нашого дослідження послужили 570 цілих та фрагментованих антропоморфних фігурок з публікацій М. Васи́ча (Vasić 1932; 1936a—c). Аналіз цих скульптур дозволив зробити ряд спостережень, зокрема про аналогічні трипільським тенденції розвитку, у доволі обмежений хронологічний період між 5050 і 4700 BC, коли:

1) тимчасово значно збільшується кількість статуеток;

2) значно збільшується частота статуеток із більш деталізованими пластичними елементами: пластично сформованими головами, масками; вухами, носами, очима, руками, тазовими частинами, хребтами та ін.;

3) збільшується частота появи фігурок із перфорацією, (отвори для волосся або ювелірних виробів на головах, руках і стегнах) та зображень одягу;

4) збільшується кількість типів фігуральних репрезентацій: окрім стандартного типу (стояча статуетка), існує більший спектр фігурок, які мають, наприклад, інше положення тіла (сидячі на підлозі, на стільцях або на п'єдесталах)³;

5) виникають різні класи розмірів статуеток, найбільші з яких мають висоту приблизно 1 м (Hansen 2007, р. 211).

Даний розвиток скульптур був синхронним в часі з особливими історичними процесами, що мали місце на цій території на поселеннях з керамікою типу «Вінча», одним з яких був одноімений тель. Так звана «культура Вінча» (5400—4500 BC), представляла собою розгалужену регіональну мережу людських спільнот із багатою матеріальною культурою (Whittle et al. 2016; Tasić et al. 2015; 2016), яка була до певної міри «центральною регіоном» та «інноваційним ядром» набагато ширшої периферійної області, де відчувалися її впливи (Hofmann 2020).

Період 5050—4700 BC на території поширення поселень з керамікою типу «Вінча» характеризується зростанням щільності населення, виникненням все більш агломерованих поселень та значною інтенсифікацією контактів між різними поселеннями (Chapman 1981, р. 52—83; Whittle et al. 2016; Borić 2015; Hofmann et al. 2019; Porčić 2020). Цей розвиток у бік більшої

3. В подальшому доцільно врахувати ці параметри також і для трипільських артефактів.

1. Антропоморфні статуетки з реалістичними деталями: пос. Олександрівка, Лука-Врублівецька, Нові Русешти, нижн. шар., за Rogoševa 1985, Abb. 123, 322, 390, 392—394, 410; моделі будівель (що передають лише загальний образ споруди) з пос. Лука-Врублівецька, Тимкове, Окопи, за Гусев 1996, с. 28—29.

2. Антропоморфні статуетки: пос. Нові Русешти, верхн. шар., Заліщики, Поливанів Яр II, за Rogoševa 1985, Abb. 461, 477, 487—492, 495—496, 511; моделі будівель з пос. Березівська ГЕС, Борисівка, Велика Мукша, Вільшанка, за Гусев 1996, с. 27—28.

соціальної і економічної інтенсифікації посприяв появі важливих нововведень, напр., в металургії (Pernicka et al. 1993; Radivojević 2015; Rosenstock, Scharl, Schier 2016; Borić 2009), та призвів до посилення інтенсифікації та спеціалізації у виробництві, напр., кераміки та кременю (Kaiser, Voytek 1983, p. 347; Vuković 2011, p. 96; Spataro 2018, p. 264). Ці тенденції поширювалися у великі периферійні зони по всьому центральному та західному Балканському регіону (Hofmann 2020).

Криза цієї системи між 4700 і 4600/4500 BC призвела до ряду змін: зменшення кількості населення, зокрема, перестають існувати багато телей (Link 2006; Borić 2015); збільшення кількості конфліктів: фіксуються частіші випадки пожеж у будинках, росте число укріплених поселень (Whittle et al. 2016; Arponen et al. 2015); виникають дисперсні моделі розселення та «від'єднання» периферій (Hofmann 2020). Ця криза супроводжується змінами у стилістичному розвитку: кількість статуеток дуже швидко зменшується, і все більше використовуються схематизовані статуетки без реалістичних характеристик (рис. 17).

Повертаючись до Трипілля, необхідно наголосити, що басейн р. Синюхи також представляв собою окремий регіон, де 4100—3650/3550 BC існувала потужна мережа великих та менших поселень з дуже подібною матеріальною та символічною культурою (напр. Krutz 2012; Ryzhov 2012; Müller et al. 2016; 2018; Shatilo 2021). Масштаби концентрації та агломерації населення, як на окремому великому поселенні, так і на рівні всього регіону, були, можливо, набагато більшими, ніж ми знаємо для інших трипільських територій. Площа та кількість трипільських поселень регіону басейну р. Синюхи поступово збільшується з кожним хронологічним відрізком, сягаючи максимуму бл. 3800—3700 BC, коли найбільші поселення гіганти (200—320 га), які знаходяться у безпосередній близькості один від одного (бл. 15 км), частково співіснують (напр. Круц 1989; Nebbia et al. 2018; Shatilo 2021).

Між різними поселеннями відбувалися постійні інтенсивні взаємодії та обмін символами, знаннями, технологіями і, можливо, речами. Завдяки цьому, нововведення та інновації, які можна прослідкувати, напр., в період 3950—3650 BC в соціальній організації (напр. Müller et al. 2018; Hofmann et al. 2019), керамічному виробництві (напр. Ellis 1984; Ryzhov 2012; Korvin-Piotrovskiy et al. 2016), транспорті (напр. Maran 2004) швидко поширювалися на всі поселення регіону.

Цей розвиток у напрямку збільшення щільності населення на поселеннях, що ставали все більшими, завершується наростанням кризових явищ після 3700 BC та кризою (3650—3550 BC), які проявилися, напр., у процесі ієрархізації та, як результат, колапсі соціальної системи (напр.

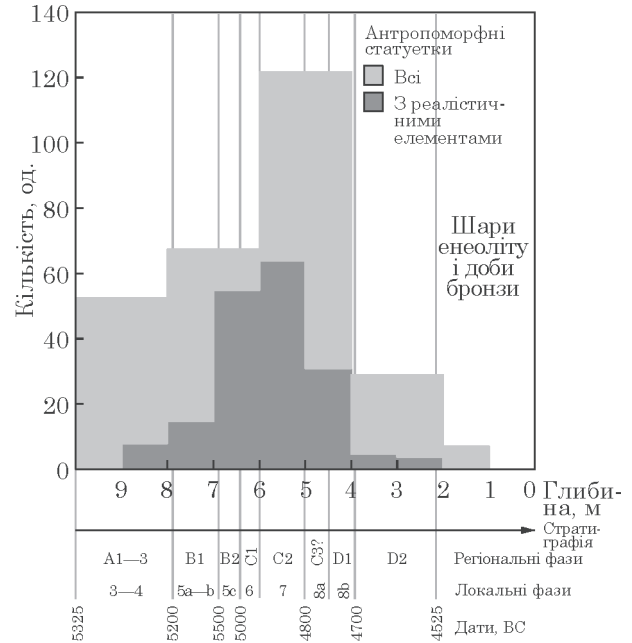

Рис. 17. Хронологічний розподіл досліджуваної вибірки антропоморфних статуеток: загальна кількість і фігурки з реалістичними характеристиками у стратиграфії поселення Вінча-Біло-Брдо відповідно до найбільшої абсолютної ймовірності датування (за Tasić et al. 2015; 2016 та місцеві і регіональні фази за Schier 1997)

Hofmann et al. 2019), деградації поселенських структур (Ohlrau 2015, p. 48—49; Ohlrau 2020, p. 242, 245—246), швидкому зменшенні кількості населення (Круц 1989, с. 129), і, нарешті, депопуляції території. Ці ж зміни проявилися і в матеріальній культурі взагалі (див. напр. Рыжов 2001—2002; Куштан 2015) і в мініатюрах зокрема — моделі будівель та саней зникають, а нечисельна антропоморфна пластика втрачає «реалістичні» характеристики.

Таким чином, «реалістичний» стиль в обох випадках асоціюється з густозаселеними регіонами, що складаються з агломерованих та менших поселень, які створюють цілі мережі інтенсивних взаємодій. Як можливу причину появи цього стилю, І. В. Палагута та О. Г. Старкова розглядають зміну соціальної реальності — формування великих колективів, і, як наслідок, необхідність конкретизувати зображення шляхом надання їм індивідуальних рис (2017, с. 75).

Стилістичний розвиток у напрямку більшої реалістичності також передбачає, що розглянуті тут об'єкти отримували більшу «стилістичну увагу» у сенсі інформаційно-теоретичної інтерпретації Вобста (Wobst 1977). Підвищена «увага», що приділялася цим предметам, може свідчити про те, що вони мали певну значимість у суспільствах, які характеризувалися високим ступенем взаємозв'язку. Для подальшого наближення до розуміння того, які інновації та процеси призвели до більшої реалістичності (і до її занепаду), необхідним є розгляд питання

стосовно функції цих об'єктів в різних соціальних процесах та сфер їх використання, а також питання, ким були адресати та виробники подібних об'єктів (напр., умови виробництва, децентралізовано або спеціалізовано).

Для трипільських пам'яток існують численні докази існування спеціалізованого гончарного виробництва, найпізніше, починаючи з 3950 BC (Ellis 1984; Korvin-Piotrovskiy et al. 2016). Ця «професіоналізація» виробництва могла бути одним із механізмів та поясненням більш високої якості та більш детального стилю глиняної пластики.

Поступове збільшення як кількості, так і різновидностей реалістичних предметів та зображень, може вказувати на все зростаючу потребу у соціальних взаємодіях, для підтримання «почуття спільності» (ідеології), що є характерним для великих соціо-культурних поселенських мереж з високою щільністю населення (Watkins 2008). Інтенсивні обмін (включаючи інновації) та символічне захоплення, що мали зростаючий характер, між трипільськими поселеннями басейну р. Синюхи добре прослідковуються по розповсюдженості керамічних стилей відповідних хронологічних періодів та по використанню однакових предметів, включаючи пластику (Shatilo 2021). У випадку з реалістичними зображеннями це може означати, що їх число росте через наслідування та запозичення, а при появі нових предметів (напр. моделі саней) вони стають дуже швидко взаємозамінними в рамках таких мереж поселень.

Аналогічні траєкторії стилістичного розвитку, напр. на поселеннях Бутмірської культури (Боснія) або Айн Гхазал (Йорданія) показують схожі соціальні контексти (Simmons et al. 1988; Hofmann 2013). Їх подальший детальний розгляд може як внести корективи, так і запропонувати нові пояснювальні моделі для розуміння «реалістичного» стилю.

Висновки. Дане дослідження ще раз порушує давнє дискусійне питання про рушійні сили стилістичного розвитку. На наш погляд, вони, швидше за все, знаходяться в соціальних процесах, в яких подібні предмети певним чином були залучені.

Розгляд різних категорій матеріалу з двох культурних контекстів — трипільського та телю Вінча, показав, що предмети з «реалістичними» характеристиками поширені у обмежених хронологічних інтервалах та географічних регіонах, які характеризуються специфічним історичним розвитком. Цей розвиток включає, зокрема, агломеровані поселення, високу щільність населення, інновації, активні взаємодії великих груп населення як у розширених мережах зв'язку та обміну складних суспільств, так і в колективах окремих населених пунктів. Розвиток завершується кризою, під час якої відбуваються процеси дезінтеграції поселень та депопуляції регіонів. Предмети пластики в

цей час частково зникають, частково зменшуються у кількості і втрачають «реалістичні» характеристики.

Подяки. Стаття написана до ювілею Віталія Васильовича Отроценка з вдячністю за довіру і підтримку та з теплими побажаннями подальших досягнень.

Дослідження профінансовано DFG Collaborative Research Centre CRC1266 «Scales of Transformation — Human-Environmental Interaction in Prehistoric and Archaic Societies» (German Research Foundation — Project number 2901391021 — SFB1266).

ЛІТЕРАТУРА

Балабина, В. И. 1998. *Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья*. Москва: Наука.

Балабина, В. И. 2004. Глиняные модели саней культуры Кукутень-Триполье и тема пути. В: *Памятники археологии и древнего искусства Евразии. Памяти Виталия Васильевича Волкова*. Москва: ИА РАН, с. 180-213.

Биби́ков, С. Н. 1953. *Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре: к истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 38. Москва; Ленинград: АН СССР.

Бузян, Г. М., Білоусько, В. М. 2009. Матеріали трипільського поселення Грим'ячка. В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Биби́ков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 330-336.

Бузян, Г. М., Якубенко, О. О. 1998. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслав-Хмельницького. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 59-61.

Бурдо, Н. Б. 2001. Теракота трипільської культури. В: Рижов, С. М., Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю., Магомедов, Б. В. *Давня кераміка України. Археологічні джерела та реконструкції. Частина перша*. Київ, с. 61-146.

Бурдо, Н. Б. 2003. Керамічні моделі саней трипільської культури. *Український керамологічний журнал*, X, с. 25-31.

Бурдо, Н. Б. 2010. Реалістическая пластика Триполья—Кукутень: систематизация, типология, интерпретация. *Stratum plus*, 2, с. 123-168.

Бурдо, Н. Б. 2011. Антропоморфна пластика з трипільського поселення Майданецьке. *Археологія*, 2, с. 3-16.

Бурдо, Н. Б. 2013. *Реалістическая пластика культурного комплекса Триполье-Кукутень. Систематизация, типология, интерпретация*. Saarbrücken: LAP.

Бурдо, Н. Б. 2015. Антропоморфна пластика з Небелівки. В: *На східній межі старої Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кіровоград, Небелівка, 12—14 травня 2015 року*. Кіровоград, с. 29-32.

Гусев, С. О. 1996. Моделі жител трипільської культури. *Археологія*, 1, с. 15-29.

Гусев, С. А. 1998. К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры. *Российская археология*, 1, с. 15-28.

Гусев, С. О. Антропоморфна пластика середньобузької локальної групи трипільської культури (етап В1—ВІІ—СІ). В: Васильев, С. А., Кулаковская,

- Л. В. (ред.). *С. Н. Бибииков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 310-322.
- Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья*. Кишинев: Штиинца.
- Корвин-Пиотровский, А., Менотти, Ф. (ред.). 2008. *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки*. Киев.
- Кравец, В. П. 1951. Глиняные модели саней и челна в собраниях Львовского Исторического музея. *Краткие сообщения ИИМК*, 39, с. 127-135.
- Круц, В. А. 1977. *Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.
- Круц, В. А. 1989. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 117-132.
- Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Ключко, В. И. 1985. *Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) в 1985 г.* НА ИА НАН Украины. ф. 64, 1985/23е.
- Круц В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Рыжов С. Н. 2001. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г.* Киев: ИА НАН Украины.
- Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Бузян, Г. Н., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2005. *Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002—2004 гг.* Киев: ИА НАН Украины.
- Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2008. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2008 г.* Киев: ИА НАН Украины.
- Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Толочко, Д. В., Чабанюк, В. В. 2009. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г.* Киев: ИА НАН Украины.
- Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2011. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев: ИА НАН Украины.
- Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. 2013. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев: ИА НАН Украины.
- Куштан, Д. 2015. Керамічний комплекс пізньотрипільського поселення Шарин III. В: Дяченко, О., Менотти, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипільля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 429-439.
- Маркевич, В. И. 1981. *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев: Штиинца.
- Маркевич, В. И. 1985. *«Далекое — близкое»*. Кишинев: Тимпул.
- Мовша, Т. Г. 1973. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипільля. *Археологія*, 11, с. 3-21.
- Мовша, Т. Г. 1984. Хронологія Триполья-Кукутень і степні культури епохи раннього металла в її системі. В: Ковалева, І. Ф. (ред.). *Проблеми археології Поднепров'я*. Днепропетровск, с. 60-83.
- Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я*. Київ: Олег Філюк.
- Палагута, И. В. 2007. «Биноклевидные» изделия в культуре Триполье-Кукутень: опыт комплексного исследования категории «культовых» предметов. *Revista arheologică*, III, 1—2, с. 110-137.
- Палагута, И. В., Старкова, Е. Г. 2017. Модель жилища из трипольского поселения Попудня: новая интерпретация уникальной находки. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 45, 1, с. 83-92.
- Пассек, Т. С. 1938. Трипольские модели жилища. *Вестник древней истории*, 4—5, с. 235-247.
- Пассек, Т. С., 1949. *Периодизация трипольских поселений*. Материалы и исследования по археологии СССР, 10. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Патокова, Э. Ф. 1979. *Усатовское поселение и могильники*. Киев: Наукова думка.
- Погожева, А. П. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья*. Новосибирск: Наука.
- Рыжов, С. Н. 2001—2002. Позднетрипольские памятники Буго-Днестровского междуречья. *Stratum plus*, 2, с. 187-196.
- Рижов, С. М. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності кукутень-трипільля на території України. В: Ольжич, О. *Археологія*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 437-477.
- Рудь, В. С. 2018. *Трипільська культура півдня лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етапи VІІ—СІ)*. Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.
- Старкова, Е. Г. 2020. Статуэтки трипольской культуры из Немирова: новые материалы из старой коллекции. *Camera praehistorica*, 1 (4), с. 93-108.
- Ткачук, Т. 2005. Локально-хронологічні групи культури Трипільля-Кукутень з мальованим посудом (етапи VІІ—СІІ). В: Garbacz, A., Kuras, M. (ред.). *Kultura Trypolska. Wybrane problemy*. Stalowa Wola, с. 42-56.
- Ткачук, Т. 2014. Кінець етапу СІ трипільської культури. *Археологічні студії*, 5, с. 25-66.
- Церна, С. 2017. К вопросу о распространении мелкой антропоморфной пластики на поселениях культуры Кукутень-Триполье. *Краткие сообщения Института археологии*, 247, с. 223-244.
- Черныш, Е. К. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В: Мунчаев, Р. М., Черныш, Е. К., Мерперт, Н. Я., Массон, В. М. *Энеолит СССР*. Москва: АН СССР, с. 165-320.
- Шатило, Л. О. 2005. Глиняні моделі культури Кукутень-Трипільля. В: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Бузян, Г. Н., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. *Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002—2004 гг.* Киев: ИА НАН Украины, с. 119-139.
- Шмаглій, М. 2000. *Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації*. Київ.
- Якубенко, О. О. 1999. Моделі жителів з трипільських колекцій музею. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Національний музей історії України: його фундатори та колекції*. Київ: ЛТД, с. 86-111.
- Alscher, L., Feist, G., Feist, P. H., Junghans, K., Langer, A., Meissner, G., Münter, G., Olbrich, H., Otto, K.-H., Strauss, G., Weidhass, H. (eds.) 1977. *Lexikon der Kunst*. 4. Leipzig.
- Arponen, V. P. J., Müller, J., Hofmann, R., Furholt, M., Ribeiro, A., Horn, C., Hinz, M. 2015. Using the Capability Approach to Conceptualise Inequality in Archaeology: the Case of the Late Neolithic Bosnian Site Okolište c. 5200—4600 bce. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 23, 2, p. 1-20.
- Baxandall, M. 1972. *Painting and experience in fifteenth century Italy: a primer in the social history of pictorial style*. Oxford: Clarendon.
- Boardman, J. 1978. *Greek Sculpture. The Archaic Period*. London: Thames & Hudson World of Art.
- Bol, P. C. 2002. *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst. 1 Frühgriechische Plastik*. Mainz: Philipp von Zabern.

- Borić, D. 2009. Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkan. In: T. L. Kienlin, B. W. Roberts (eds.). *Metals and Societies. Studies in honour of S. Ottoway*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 169. Bonn: Habelt, p. 191-245.
- Borić, B. 2015. The end of the Vinca world: Modelling the Neolithic to Copper Age transition and the notion of archaeological culture. In: Hansen, S., Raczyk, P., Anders, A., Reingruber, A. (eds.). *Neolithic and Copper Age Between the Carpathians and the Aegean Sea: Chronologies and Technologies from the 6th to 4th Millennium BCE*. Archaeologie in Eurasien. Rahden: Habelt, p. 157-217.
- Burdo, N. 2014 Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences. In: Ursu, C.-E., Țerna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava: Karl A. Romstorfer, p. 303-364.
- Chapman, J. 1981. *The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society*. British Archaeological Reports, International Series. Oxford: B. A. R. Publishing.
- Chapman, J., Gaydarska, B., Nebbia, M., Millard, A., Albert, B., Hale, D., Woolston-Houshold, M., Johnston, S., Caswell, E., Arroyo-Kalin, M. et al. 2018. Geoinform Ukrainii. In: Gaydarska, B. (ed.). *Trypillia mega-sites of the Ukraine*. York: Archaeology Data Service. <https://doi.org/10.5284/1047599>
- Diachenko, A., Harper, T. K. 2016. The absolute chronology of Late Tripolye sites: a regional approach. *Sprawozdania Archeologiczne*, 68, p. 81-105.
- Ellis, L. 1984. *The Cucuteni-Tripolye culture. A study of technology and origins of complex society*. British Archaeological Reports, International Series, 217. Oxford: B. A. R. Publishing.
- Fokkens, H., Harding, A. (eds.) 2013. *The Oxford handbook of the European Bronze Age*. Oxford: Oxford University.
- Gombrich, E. H. 2001. *Die Geschichte der Kunst*. Berlin: Phaidon.
- Hansen, S. 2007. *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Archäologie in Eurasien, 20. Mainz: Philipp von Zabern.
- Harper, T. K. 2013. The effect of climatic variability on population dynamics of the Cucuteni-Tripolye cultural complex and the rise of the Western Tripolye giant-settlements. *Chronika*, 3, p. 28-46.
- Höckmann, O. 1968. *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*. Hildesheim: August Lax.
- Hofmann, R. 2013. *Okolište 2 — Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 243. Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien, 2. Bonn: Habelt.
- Hofmann, R. 2020. Neolithic pottery innovation in context: A model and case study from the Central and Western Balkans. In: Spataro, M., Furholt, M. (eds.). *Detecting and explaining technological innovation in prehistory*, Leiden: Sidestone, p. 93-119.
- Hofmann, R., Medović, A., Furholt, M., Medović, I., Stanković-Pešterac, T., Dreibrodt, S., Martini, S., Hofmann, A. 2019. Late Neolithic multicomponent sites of the Tisza region and the emergence of centripetal settlement layouts. *Prähistorische Zeitschrift*, 94, 1, p. 1-28.
- Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N., Dal Corso, M., Dreibrodt, S., Kirleis, W. 2019. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. *PLoS one*, 14, 9, DOI: e0222243. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0222243>
- Kaiser, T., Voytek, B. 1983. Sedentism and economic change in the Balkan Neolithic. *Journal of Anthropological Archaeology*, 2, 4, p. 323-353.
- Kandyba, O. 1937. *Schipenitz: Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes*. 5. Wien; Leipzig: Anton Schroll.
- Kneisel, J. 2012. *Anthropomorphe Gefäße in Nord- und Mitteleuropa während der Bronze- und Eisenzeit. Studien zu den Gesichtsurnen — Kontaktzonen und sozialer Kontext*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 7. Bonn: Habelt.
- Korvin-Piotrovskiy, A. G., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M. Y., Brandtstätter, L. 2016. Pottery Kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organisation of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400*. Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York, p. 221-252.
- Kossack, G. 1954. *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*. Römisch-Germanische Forschungen, 20. Berlin: De Gruyter.
- Kozłowski, L. 1939. *Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej z XXVIII tablicami i 9 rys. w tekście*. Lwów: Związek Polskich Towarzystw Naukowych.
- Kruts, V. 2012. Giant-settlements of Tripolye culture. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 70-78.
- Link, T. 2006. *Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 134. Bonn: Habelt.
- Majewski, K. 1947. *Studia nad kulturą trypiłską. Archeologia: Rocznik Towarzystwa Archeologicznego we Wrocławiu, poświęcony historii sztuki i kultury materialnej*. 1. Wrocław: Towarzystwo Archeologiczne, p. 93-138.
- Mantu, C.-M., Dumitroaia, G., Tsaravopoulos, A. 1997. *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*. Archaeological Museum of Thessaloniki, 21 September — 31 December 1997. Bucarest: Athena.
- Mellink, M. J., Filip, J. 1974. *Die frühen Stufen der Kunst*. Propyläen Kunstgeschichte, 14. Frankfurt am Main; Berlin; Wien: Propyläen.
- Millard, A. 2020. The AMS Dates. In: Gaydarska, B. (ed.). *Early Urbanism in Europe. The Trypillia-Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe*. Warsaw; Berlin: De Gruyter, p. 246-256.
- Monah, D. 2016. *Anthropomorphic Representations in the Cucuteni-Tripolye Culture*. Oxford: Archaeopress.
- Müller, J., Hofmann, R., Brandtstätter, L., Ohlrau, R., Videiko, M. Y. 2016. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400*. Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York: Routledge, p. 133-170.
- Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). 2016. *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400 BCE*. Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York: Routledge.
- Müller, J., Hofmann, R., Ohlrau, R., Shatilo, L. 2018. The social constitution and political organization

- of Tripolye mega-sites: hierarchy and balance. In: Meller, H., Gronenborn, D., Risch, R. (eds.). *Überschuss ohne Staat — Politische Formen in der Vorgeschichte. Surplus without the State — Political Forms in Prehistory*. 10th Archaeological Conference of Central Germany October 19—21, 2017 in Halle (Saale). Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt — Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), p. 247-260.
- Müller, J., Hofmann, R., Kirleis, W., Dreibrodt, S., Ohlrau, R., Brandtstetter, L., Dal Corso, M., Rassmann, K., Burdo, N., Videiko, M. Y. 2017. *Maidanetske 2013 — New excavations at a Trypillia mega-site*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 16. Bonn: Habelt.
- Nebbia, M., Gaydarska, B., Millard, A., Chapman, J. 2018. The making of chalcolithic assembly places: Trypillia-Megasites as materialized consensus among equal strangers? *World Archaeology*, 50, 1, p. 41-61. <https://doi.org/10.1080/00438243.2018.1474133>
- Nochlin, L. 1971. *Realism*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Ohlrau, R. 2015. Trypillia Großsiedlungen: Geomagnetische Prospektion und architektursoziologische Perspektiven (MSc thesis Kiel University). *Journal of Neolithic Archaeology*, 17, p. 17-99.
- Ohlrau, R. 2020. *Maidanets'ke: Development and Decline of a Trypillia «Mega-site» in Central Ukraine*. Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies, 7. Leiden: Sidestone.
- Panofsky, E. 1939. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*. New York: Oxford University.
- Panofsky, E. 1958. *Early Netherlandish painting: its origins and character*. Cambridge; New York: Harvard University.
- Parzinger, H. 1993. *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus*. Römisch-Germanische Forschungen, 52. Mainz: Philipp von Zabern.
- Pedley, J. G. 1999. *Griechische Kunst und Archäologie*. Köln: Ullmann / Tandem.
- Pernicka, E., Begemann, F., Schmitt-Strecker, S. 1993. Eneolithic and Early Bronze Age copper artefacts from the Balkans and their relation to Serbian copper ores. *Prähistorische Zeitschrift*, 68, p. 1-54.
- Pogoševa, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolye-Kultur. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie*, 7, S. 95-242.
- Porčić, M. 2020. Observations on the origin and demography of the Vinča culture. *Quaternary International*, 560—561, p. 57-64.
- Radivojević, M. 2015. Inventing Metallurgy in Western Eurasia: A Look Through the Microscope Lens. *Cambridge Archaeological Journal*, 25, 1, p. 321-338. doi:10.1017/S0959774314001097
- Rassamakin, Y. 2012. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture giant-settlements in Ukraine: Formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 19-69.
- Rosenstock, E., Scharl, S., Schier, W. 2016. Ex oriente lux? — Ein Diskussionsbeitrag zur Stellung der frühen Kupfermetallurgie Südosteuropas. In: Bartelheim, M., Horejs, B., Krauß, R. (eds.). *Von Baden bis Troja. Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka*. Oriental and European Archaeology, 3. Rahden: Marie Leidorf, p. 59-122.
- Rud, V., Hofmann, R., Kosakivskiy, V., Zaitseva, O., Müller, J. 2019. Trypillia mega-sites west of Southern Buh River: Preliminary results of Bilyi Kamin site investigation in 2018. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 27-60.
- Ryzhov, S. N. 2012. Tripolian Pottery of the Giant-settlements: Characteristics and Typology. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 139-168.
- Schier, W. 2001. Tellstratigraphien als Zeitmasstab. In: Boehmer, R. M., Maran, J. (ed.). *Lux orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*. Internationale Archäologie — Studia honoraria, 12. Rahden: Maria Leidorf, p. 371-379.
- Shatilo, L. 2016. Roofs of Tripolian Houses. Reconstruction: Sources and Problems. In: Preoteasa, C., Ciprian-Dorin, N. (eds.). *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context. Proceedings of the International Colloquium «Cucuteni 130» 15—17 October 2014, Pietra Neamț, Romania. In Memoriam Dr. Gheorghe Dumitroaia*. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 37. Pietra Neamț: Constantin Matasă, p. 725-740.
- Shatilo, L. 2021. *Tripolye typo-chronology: mega and smaller sites in the Sinyukha River basin. Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies*. Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies, 12. Leiden: Sidestone.
- Simmons, A. H., Kohler-Rollefson, I., Rollefson, G., Mandel, R., Kafafi, Z. 1988. Ain Ghazal: A Major Neolithic Settlement in Central Jordan. *Science*, 240 (4848), p. 35-39.
- Spataro, M. 2018. Origins of Specialization: The Ceramic Chaîne Opératoire and Technological Take-off at Vinča-Belo Brdo, Serbia. *Oxford Journal of Archaeology*, 37, 3, p. 247-265.
- Tasić, N., Marić, M., Filipović, D., Penezić, K., Dunbar, E., Reimer, P., Barclay, A., Bayliss, A., Gaydarska, B., Whittle, A. 2016. Interwoven strands for refining the chronology of the Neolithic Tell of Vinča-Belo Brdo, Serbia. *Radiocarbon*, 58, p. 1-37.
- Tasić, N., Marić, M., Penezić, K., Filipović, D., Borojević, K., Russell, N., Reimer, P., Barclay, A., Bayliss, A., Borić, D., Gaydarska, B., Whittle, A. 2015. The end of the affair: formal chronological modelling for the top of the Neolithic tell of Vinča-Belo Brdo. *Antiquity*, 89, 347, p. 1064-1082.
- Țerna, S., Vasilache, M. 2019. *Anthropomorphic figurines from Cucuteni A stage from the Prut-Dniester interfluvies: (the collections of the National Museum of History of Moldova)*. Biblioteca Tyrageția, 31. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.
- Țerna, S., Vornicu-Țerna, A., Hofmann, R., Dal Corso, M., Shatilo, L., Vasilache-Curoșu, M., Rud, V., Knapp, H., Kirleis, W., Rassmann, K., Müller, J. 2019. Stolniceni — Excavation results from the 2017 campaign. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 209-281.
- Tkachuk, T. 2005. Chronological Phases of the Koshlyvitsy Group of the Tripolye Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 57, p. 83-130.
- Trenner, J. 2010. *Untersuchungen zu den sogenannten Hausmodellen des Neolithikums und Chalkolithikums in Südosteuropa*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 180. Bonn: Habelt.
- Uhl, R. A., Vasilache-Curoșu, M., Sorbu, M., Sorbu, L., Bichaev, V., Steiniger, D., Zidarov, P., Sava, E., Hansen, S. 2014. Petreni in der nördlichen Moldau-

republik. Bericht Über die Ausgrabung der Jahre 2011—2013. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 185-205.

Vasić, M. M. 1932. *Preistoriska Vinča I. Industrija cinabarita i kosmetika u Vinči*. Beograd: Državne Štamparije.

Vasić, M. M. 1936a. *Preistoriska Vinča II: Oblici grobova. — Mistične oči. — Igra na tabli. — Datovanje Vinče*. Beograd: Državne Štamparije.

Vasić, M. M. 1936b. *Preistoriska Vinča III: Plastika*. Beograd: Državne Štamparije.

Vasić, M. M. 1936c. *Preistoriska Vinča IV: Keramika*. Beograd: Izdanje i štampa državne štamparije Kraljevine Jugoslavije.

Vuković, J. 2011. Late Neolithic Pottery Standardization: Application of Statistical Analyses. *Starinar*, 61, p. 81-100.

Whittle, A., Bayliss, A., Barclay, A., Gaydarska, B., Bónffy, E., Borić, D., Drašovean, F., Jakucs, J., Marić, M., Orton, D., Pantović, I., Schier, W., Tasić, N., Vander Linden, M. A. 2016. Vinča potscape: formal chronological models for the use and development of Vinča ceramics in south-east Europe. *Documenta Praehistorica*, 43, p. 1-60.

Watkins, T. 2008. Supra-Regional Networks in the Neolithic of Southwest Asia. *Journal of World Prehistory*, 21, 2, p. 139-171.

Wobst, H. M. 1977. Stylistic behavior and information exchange. In: Cleland, C. E. (ed.). *For the director: Research in Honor of B. Griffin*. Anthropological papers, 61. Ann Arbor: University of Michigan, p. 317-342.

REFERENCES

Balabina, V. I. 1998. *Figurki zhivotnykh v plastike Kuku-teni-Tripolia*. Moskva: Nauka.

Balabina, V. I. 2004. Gliniane modeli sanei kultury Kuku-ten-Tripole i tema puti. In: *Pamiatniki arkhologii i drevnego iskusstva Evrazii. Pamiati Vitaliia Vasilevicha Volkova*. Moskva: IA RAN, s. 180-213.

Bibikov, S. N. 1953. *Rannetripolskoe poselenie Luka-Vrublevskaia na Dnestre: k istorii rannikh zemledelchesko-skotovodcheskikh plemen na ugo-vostoke Evropy*. Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR, 38. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Buzian, H. M., Bilusko, V. M. 2009. Materialy trypilskoho poselennia Hrym'achka. In: Vasilev, S. A., Kulakovskaia, L. V. (ed.). *S. N. Bibikov i pervobytnaia arkhologiya*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 330-336.

Buzian, H. M., Yakubenko, O. O. 1998. Doslidzhennia trypilskoho poselennia Krutukha-Zholob poblyzu Pereiaslav-Khmelnytskoho. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 59-61.

Burdo, N. B. 2001. Terakota trypilskoi kultury. In: Ryzhov, S. M., Burdo, N. B., Videiko, M. Yu., Mahomedov, B. V. *Davnia keramika Ukrainy. Arkheolohichni dzhherela ta rekonstruktsii. Chastyna persha*. Kyiv, s. 61-146.

Burdo, N. B. 2003. Keramichni modeli sanei trypilskoi kultury. *Ukrainskyi keramolohichni zhurnal*, X, s. 25-31.

Burdo, N. B. 2010. Realisticheskaia plastika Tripolia—Kukuten: sistematzatsiia, tipologiya, interpretatsiia. *Stratum plus*, 2, s. 123-168.

Burdo, N. B. 2011. Antropomorfna plastyka z trypilskoho poselennia Maidanetske. *Arkheolohiya*, 2, s. 3-16.

Burdo, N. B. 2013. Realisticheskaia plastika kulturnogo kompleksa Tripole-Kukuten. Sistematzatsiia, tipologiya, interpretatsiia. Saarbrücken: LAP.

Burdo, N. B. 2015. Antropomorfna plastyka z Nebelivky. In: *Na skhidnii mezhi staroi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, Kirovohrad, Nebelivka, 12—14 travnia 2015 roku*. Kirovohrad, s. 29-32.

Husiev, S. O. 1996. Modeli zhytel trypilskoi kultury. *Arkheolohiya*, 1, s. 15-29.

Gusev, S. A. 1998. K voprosu o transportnykh sredstvakh trypilskoi kultury. *Rossiiskaia arkhologiya*, 1, s. 15-28.

Husiev, S. O. Antropomorfna plastyka serednobuzkoi lokalnoi horupy trypilskoi kultury (etap BI—BII—CII). In: Vasilev, S. A., Kulakovskaia, L. V. (ed.). *S. N. Bibikov i pervobytnaia arkhologiya*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 310-322.

Dergachev, V. A. 1980. *Pamiatniki pozdnego Tripolia*. Kishinev: Shtiintsa.

Korvin-Piotrovskii, A., Menotti, F. (ed.). 2008. *Tripolskaia kultura v Ukraine. Poselenie-gigant Talianki*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kravets, V. P. 1951. Gliniane modeli sanei i chelna v sobraniakh Lvovskogo Istoricheskogo muzeia. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 39, s. 127-135.

Kruts, V. A. 1977. *Pozdnetripolskie pamiatniki Srednego Podneprov'ia*. Kiev: Naukova dumka.

Kruts, V. A. 1989. K istorii naseleniia tripolskoi kultury v mezhdureche Iuzhnogo Buga i Dnepra. In: Berezanskaya, S. S. (ed.). *Pervobytnaia arkhologiya. Materialy i issledovaniia*. Kiev: Naukova dumka, s. 117-132.

Kruts, V. A., Ryzhov, S. N., Klochko, V. I. 1985. *Otchet o rabote Tripolskoi ekspeditsii (Taliankovskii otriad) v 1985 g.* NA IA NAN Ukrainy. f. 64, 1985/23e.

Kruts V. A., Korvin-Piotrovskii A. G., Ryzhov S. N. 2001. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2001 g.* Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Buzian, G. N., Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2005. *Issledovanie poselenii-gigantov tripolskoi kultury v 2002—2004 gg.* Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Menotti, F., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2008. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2008 g.* Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Menotti, F., Ryzhov, S. N., Tolochko, D. V., Chabaniuk, V. V. 2009. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2009 g.* Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2011. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g.* Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. 2013. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g.* Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kushtan, D. 2015. Keramichni kompleks piznotrypilskoho poselennia Sharyn III. In: Diachenko, O., Menotti, F., Ryzhov, S., Buniatyan, K., Kadrow, S. (eds.). *Kulturnyi kompleks Kuku-ten-Trypilla ta yoho susidy. Zbirka naukovykh prats pam'ati Volodymyra Krutsa*. Lviv: Astrolabiia, s. 429-439.

Markevich, V. I. 1981. *Pozdnetripolskie plemena Severnoi Moldavii*. Kishinev: Shtiintca.

Markevich, V. I. 1985. *«Dalekoe — blizkoe»*. Kishinev: Tim-pul.

Movsha, T. H. 1973. Novi dani pro antropomorfnu realistychnu plastyku Trypillia. *Arkheolohiya*, 11, s. 3-21.

Movsha, T. G. 1984. Khronologiya Tripolia-Kukuteni i stepnye kultury epokhi rannego metalla v ee sisteme. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkhologii Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk, s. 60-83.

Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprov'ia*. Kyiv: Oleh Filiuk.

Palaguta, I. V. 2007. «Binoklevidnye» izdeliia v kulture Tripole-Kukuten: opyt kompleksnogo issledovaniia kategorii «kultovykh» predmetov. *Revista arheologică*, III, 1—2, s. 110-137.

Palaguta, I. V., Starkova, E. G. 2017. Model zhilishcha iz tripolskogo poselennia Popudnia: novaia interpretatsiia unikalnoi nakhodki. *Arheologiya, etnographiya i antropologiya Evrazii*, 45, 1, s. 83-92.

Passek, T. S. 1938. Tripolskie modeli zhilishcha. *Vestnik drevnei istorii*, 4—5, s. 235-247.

Passek, T. S., 1949. *Periodizatsiia tripolskikh poselenii*. Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR, 10. Moskva; Lenengrad: AN SSSR.

Patokova, E. F. 1979. *Usatovskoe poselenie i mogilniki*. Kiev: Naukova dumka.

Pogozheva, A. P. 1983. *Antropomorfnaia plastika Tripolia*. Novosibirsk: Nauka.

Ryzhov, S. N. 2001—2002. Pozdnetripolskie pamiatniki Bugo-Dnestrovskogo mezhdurechia. *Stratum plus*, 2, s. 187-196.

- Ryzhov, S. M. 2007. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorichnoi spilnosti kukuten-trypillia na terytorii Ukrainy. In: Olzhych, O. *Arkheolohiia*. Kyiv: Vidavnytstvo imeni Oleny Telihy, s. 437-477.
- Rud, V. S. 2018. *Trypilska kultura pivdnia lisostepovoi zony u mezhyrichchi Pivdennoho Buhu ta Dnistra (etapy BII—CI)*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Starkova, E. G. 2020. Statuetki tripolskoi kultury iz Nemirova: novye materialy iz staroi kolleksii. *Camera praehistorica*, 1 (4), s. 93-108.
- Tkachuk, T. 2005. Lokalno-khronolohichni hrupy kultury Trypillia-Kukuten z malovanyim posudom (etapy BII—CII). In: Garbacz, A., Kuras, M. (ed.). *Kultura Trypolska. Wybrane problemy*. Stalowa Wola, s. 42-56.
- Tkachuk, T. 2014. Kinets etapu CI trypilskoi kultury. *Arkheolohichni studii*, 5, s. 25-66.
- Tserna, S. 2017. K voprosu o rasprostraneni melkoi antropomorfnoi plastiki na poseleniakh kultury Kukuten-Tripole. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 247, s. 223-244.
- Chernysh, E. K. 1982. Eneolit Pravoberezhnoi Ukrainy i Moldavii. In: Munchaev, R. M., Chernysh, E. K., Merpert, N. Ia., Masson, V. M. *Eneolit SSSR*. Moskva: AN SSSR, s. 165-320.
- Shatilo, L. O. 2005. Hlyniiani modeli kultury Kukuteni-Trypilla. In: Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Buzian, G. N., Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. *Issledovanie poselenii-gigantov tripolskoi kultury v 2002—2004 gg.* Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 119-139.
- Shmahlii, M. 2000. *Velyki trypilski poseleniia i problema rannikh form urbanizatsii*. Kyiv.
- Yakubenko, O. O. 1999. Modeli zhytel z trypilskykh kolektsii muzeiu. In: Kovtanuk, N. G. (ed.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: yoho fundatory ta kolektsii*. Kyiv: LTD, s. 86-111.
- Alscher, L., Feist, G., Feist, P. H., Junghans, K., Langer, A., Meissner, G., Münter, G., Olbrich, H., Otto, K.-H., Strauss, G., Weidhass, H. (eds.) 1977. *Lexikon der Kunst*. 4. Leipzig.
- Arponen, V. P. J., Müller, J., Hofmann, R., Furholt, M., Ribeiro, A., Horn, C., Hinz, M. 2015. Using the Capability Approach to Conceptualise Inequality in Archaeology: the Case of the Late Neolithic Bosnian Site Okolište c. 5200—4600 bce. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 23, 2, p. 1-20.
- Baxandall, M. 1972. *Painting and experience in fifteenth century Italy: a primer in the social history of pictorial style*. Oxford: Clarendon.
- Boardman, J. 1978. *Greek Sculpture. The Archaic Period*. London: Thames & Hudson World of Art.
- Bol, P. C. 2002. *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst. I Frühgriechische Plastik*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Borić, D. 2009. Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkan. In: T. L. Kienlin, B. W. Roberts (eds.). *Metals and Societies. Studies in honour of S. Ottoway*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 169. Bonn: Habelt, p. 191-245.
- Borić, B. 2015. The end of the Vinča world: Modelling the Neolithic to Copper Age transition and the notion of archaeological culture. In: Hansen, S., Raczky, P., Anders, A., Reingruber, A. (eds.). *Neolithic and Copper Age Between the Carpathians and the Aegean Sea: Chronologies and Technologies from the 6th to 4th Millennium BCE*. Archaeologie in Eurasien. Rahden: Habelt, p. 157-217.
- Burdo, N. 2014. Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences. In: Ursu, C.-E., Țerna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava: Karl A. Romstorfer, p. 303-364.
- Chapman, J. 1981. *The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society*. British Archaeological Reports, International Series. Oxford: B. A. R. Publishing.
- Chapman, J., Gaydarska, B., Nebbia, M., Millard, A., Albert, B., Hale, D., Woolston-Houshold, M., Johnston, S., Caswell, E., Arroyo-Kalin, M. et al. 2018. Geoinform Ukrainii. In: Gaydarska, B. (ed.). *Trypillia mega-sites of the Ukraine*. York: Archaeology Data Service. <https://doi.org/10.5284/1047599>
- Diachenko, A., Harper, T. K. 2016. The absolute chronology of Late Tripolye sites: a regional approach. *Sprawozdania Archeologiczne*, 68, p. 81-105.
- Ellis, L. 1984. *The Cucuteni-Tripolye culture. A study of technology and origins of complex society*. British Archaeological Reports, International Series, 217. Oxford: B. A. R. Publishing.
- Fokkens, H., Harding, A. (eds.) 2013. *The Oxford handbook of the European Bronze Age*. Oxford: Oxford University.
- Gombrich, E. H. 2001. *Die Geschichte der Kunst*. Berlin: Phaidon.
- Hansen, S. 2007. *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Archäologie in Eurasien, 20. Mainz: Philipp von Zabern.
- Harper, T. K. 2013. The effect of climatic variability on population dynamics of the Cucuteni-Tripolye cultural complex and the rise of the Western Tripolye giant-settlements. *Chronika*, 3, p. 28-46.
- Höckmann, O. 1968. *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*. Hildesheim: August Lax.
- Hofmann, R. 2013. *Okolište 2 — Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 243. Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien, 2. Bonn: Habelt.
- Hofmann, R. 2020. Neolithic pottery innovation in context: A model and case study from the Central and Western Balkans. In Spataro, M., Furholt, M. (eds.). *Detecting and explaining technological innovation in prehistory*, Leiden: Sidestone, p. 93-119.
- Hofmann, R., Medović, A., Furholt, M., Medović, I., Stanković-Pešterac, T., Dreibrödt, S., Martini, S., Hofmann, A. 2019. Late Neolithic multicomponent sites of the Tisza region and the emergence of centripetal settlement layouts. *Prähistorische Zeitschrift*, 94, 1, p. 1-28.
- Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N., Dal Corso, M., Dreibrödt, S., Kirleis, W. 2019. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. *PLoS one*, 14, 9, DOI: e0222243. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0222243>
- Kaiser, T., Voytek, B. 1983. Sedentism and economic change in the Balkan Neolithic. *Journal of Anthropological Archaeology*, 2, 4, p. 323-353.
- Kandyba, O. 1937. *Schipenitz: Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes*. 5. Wien; Leipzig: Anton Schroll.
- Kneisel, J. 2012. *Anthropomorphe Gefäße in Nord- und Mitteleuropa während der Bronze- und Eisenzeit. Studien zu den Gesichtsurnen — Kontaktzonen und sozialer Kontext*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 7. Bonn: Habelt.
- Korvin-Piotrovskiy, A. G., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M. Y., Brandtstätter, L. 2016. Pottery Kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organisation of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400*. Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York: Routledge, p. 221-252.
- Kossack, G. 1954. *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*. Römisch-Germanische Forschungen, 20. Berlin: De Gruyter.
- Kozłowski, L. 1939. *Zarys pradžejów Polski Południowo-Wschodniej z XXVIII tablicami i 9 rys. w tekście*. Lwów: Związek Polskich Towarzystw Naukowych.
- Kruts, V. 2012. Giant-settlements of Tripolye culture. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 70-78.
- Link, T. 2006. *Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 134. Bonn: Habelt.
- Majewski, K. 1947. *Studia nad kulturą trypilską. Archeologia: Rocznik Towarzystwa Archeologicznego we Wrocławiu, poświęcony historii sztuki i kultury materialnej*. 1. Wrocław: Towarzystwo Archeologiczne, p. 93-138.
- Mantu, C.-M., Dumitroaia, G., Tsaravopoulos, A. 1997. *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*. Archaeological Museum of Thessaloniki, 21 September — 31 December 1997. Bucarest: Athena.
- Mellink, M. J., Filip, J. 1974. *Die frühen Stufen der Kunst*. Propyläen Kunstgeschichte, 14. Frankfurt am Main; Berlin; Wien: Propyläen.

- Millard, A. 2020. The AMS Dates. In: Gaydarska, B. (ed.). *Early Urbanism in Europe. The Trypillia-Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe*. Warsaw; Berlin, p. 246-256.
- Monah, D. 2016. *Antropomorphic Representations in the Cucuteni-Tripolye Culture*. Oxford: Archaeopress.
- Müller, J., Hofmann, R., Brandtstätter, L., Ohlrau, R., Videiko, M. Y. 2016. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400*. Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York: Routledge, p. 133-170.
- Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). 2016. *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400 BCE*. Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York: Routledge.
- Müller, J., Hofmann, R., Ohlrau, R., Shatilo, L. 2018. The social constitution and political organisation of Tripolye mega-sites: hierarchy and balance. In: Meller, H., Gronenborn, D., Risch, R. (eds.). *Überschuss ohne Staat — Politische Formen in der Vorgeschichte. Surplus without the State — Political Forms in Prehistory*. 10th Archaeological Conference of Central Germany October 19—21, 2017 in Halle (Saale). Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt — Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), p. 247-260.
- Müller, J., Hofmann, R., Kirleis, W., Dreibrodt, S., Ohlrau, R., Brandtstätter, L., Dal Corso, M., Rassmann, K., Burdo, N., Videiko, M. Y. 2017. *Maidanetske 2013 — New excavations at a Trypillia mega-site*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 16. Bonn: Habelt.
- Nebbia, M., Gaydarska, B., Millard, A., Chapman, J. 2018. The making of chalcolithic assembly places: Trypillia-Megasites as materialized consensus among equal strangers? *World Archaeology*, 50, 1, p. 41-61. <https://doi.org/10.1080/00438243.2018.1474133>
- Nochlin, L. 1971. *Realism*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Ohlrau, R. 2015. Trypillia Großsiedlungen: Geomagnetische Prospektion und architektursoziologische Perspektiven (MSc thesis Kiel University). *Journal of Neolithic Archaeology*, 17, p. 17-99.
- Ohlrau, R. 2020. *Maidanets'ke: Development and Decline of a Trypillia «Mega-site» in Central Ukraine*. Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies, 7. Leiden: Sidestone.
- Panofsky, E. 1939. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*. New York: Oxford University.
- Panofsky, E. 1958. *Early Netherlandish painting: its origins and character*. Cambridge; New York: Harvard University.
- Parzinger, H. 1993. *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus*. Römisch-Germanische Forschungen, 52. Mainz: Philipp von Zabern.
- Pedley, J. G. 1999. *Griechische Kunst und Archäologie*. Köln: Ullmann / Tandem.
- Pernicka, E., Begemann, F., Schmitt-Strecker, S. 1993. Eneolithic and Early Bronze Age copper artefacts from the Balkans and their relation to Serbian copper ores. *Prähistorische Zeitschrift*, 68, p. 1-54.
- Pogoševa, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolye-Kultur. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie*, 7, S. 95-242.
- Porčić, M. 2020. Observations on the origin and demography of the Vinča culture. *Quaternary International*, 560—561, p. 57-64.
- Radivojević, M. 2015. Inventing Metallurgy in Western Eurasia: A Look Through the Microscope Lens. *Cambridge Archaeological Journal*, 25, 1, p. 321-338. doi:10.1017/S0959774314001097
- Rassamakin, Y. 2012. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture giant-settlements in Ukraine: Formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 19-69.
- Rosenstock, E., Scharl, S., Schier, W. 2016. Ex oriente lux? — Ein Diskussionsbeitrag zur Stellung der frühen Kupfermetallurgie Südosteuropas. In: Bartelheim, M., Horejs, B., Krauß, R. (eds.). *Von Baden bis Troja. Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka*. Oriental and European Archaeology, 3. Rahden: Maria Leidorf, p. 59-122.
- Rud, V., Hofmann, R., Kosakivskiy, V., Zaitseva, O., Müller, J. 2019. Trypillia mega-sites west of Southern Buh River: Preliminary results of Bilyi Kamin site investigation in 2018. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 27-60.
- Ryzhov, S. N. 2012. Tripolian Pottery of the Giant-settlements: Characteristics and Typology. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 139-168.
- Schier, W. 2001. Tellstratigraphien als Zeitmasstab. In: Boehmer, R. M., Maran, J. (ed.). *Lux orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*. Internationale Archäologie — Studia honoraria, 12. Rahden, p. 371-379.
- Shatilo, L. 2016. Roofs of Tripolian Houses. Reconstruction: Sources and Problems. In: Preoteasa, C., Ciprian-Dorin, N. (eds.). *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context. Proceedings of the International Colloquium «Cucuteni 130» 15—17 October 2014, Pietra Neamț, Romania. In Memoriam Dr. Gheorghe Dumitroaia*. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 37. Pietra Neamț: Constantin Matasă, p. 725-740.
- Shatilo, L. 2021. *Tripolye typo-chronology: mega and smaller sites in the Sinyukha River basin*. Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies, 12. Leiden: Sidestone.
- Simmons, A. H., Kohler-Rollefson, I., Rollefson, G., Mandel, R., Kafafi, Z. 1988. Ain Ghazal: A Major Neolithic Settlement in Central Jordan. *Science*, 240 (4848), p. 35-39.
- Spataro, M. 2018. Origins of Specialization: The Ceramic Chaîne Opératoire and Technological Take-off at Vinča-Belo Brdo, Serbia. *Oxford Journal of Archaeology*, 37, 3, p. 247-265.
- Tasić, N., Marić, M., Filipović, D., Penezić, K., Dunbar, E., Reimer, P., Barclay, A., Bayliss, A., Gaydarska, B., Whittle, A. 2016. Interwoven strands for refining the chronology of the Neolithic Tell of Vinča-Belo Brdo, Serbia. *Radiocarbon*, 58, p. 1-37.
- Tasić, N., Marić, M., Penezić, K., Filipović, D., Borojević, K., Russell, N., Reimer, P., Barclay, A., Bayliss, A., Borić, D., Gaydarska, B., Whittle, A. 2015. The end of the affair: formal chronological modelling for the top of the Neolithic tell of Vinča-Belo Brdo. *Antiquity*, 89, 347, p. 1064-1082.
- Țerna, S., Vasilache, M. 2019. *Anthropomorphic figurines from Cucuteni A stage from the Prut-Dniester interflaves: (the collections of the National Museum of History of Moldova)*. Biblioteca Tyragetia, 31. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.
- Țerna, S., Vornicu-Țerna, A., Hofmann, R., Dal Corso, M., Shatilo, L., Vasilache-Curoșu, M., Rud, V., Knapp, H., Kirleis, W., Rassmann, K., Müller, J. 2019. Stolniceni — Excavation results from the 2017 campaign. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 209-281.
- Tkachuk, T. 2005. Chronological Phases of the Koshylivtsy Group of the Tripolye Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 57, p. 83-130.
- Trenner, J. 2010. *Untersuchungen zu den sogenannten Hausmodellen des Neolithikums und Chalkolithikums in Südosteuropa*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 180. Bonn: Habelt.
- Uhl, R. A., Vasilache-Curoșu, M., Sirbu, M., Sirbu, L., Bicbaev, V., Steiniger, D., Zidarov, P., Sava, E., Hansen, S. 2014. Petreni in der nördlichen Moldaurepublik. Bericht über die Ausgrabung der Jahre 2011—2013. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 185-205.
- Vasić, M. M. 1932. *Preistoriska Vinča I. Industrija cina-barita i kosmetika u Vinči*. Beograd: Državne Štamparije.
- Vasić, M. M. 1936a. *Preistoriska Vinča II: Oblici grobova. — Mistične oči. — Igra na tabli. — Datovanje Vinče*. Beograd: Državne Štamparije.
- Vasić, M. M. 1936b. *Preistoriska Vinča III: Plastika*. Beograd: Izdanje i štampa državne štamparije Kraljevine Jugoslavije.
- Vasić, M. M. 1936c. *Preistoriska Vinča IV: Keramika*. Beograd: Izdanje i štampa državne štamparije Kraljevine Jugoslavije.

Vuković, J. 2011. Late Neolithic Pottery Standardization: Application of Statistical Analyses. *Starinar*, 61, p. 81-100.

Whittle, A., Bayliss, A., Barclay, A., Gaydarska, B., Bánffy, E., Borić, D., Draşovean, F., Jakucs, J., Marić, M., Orton, D., Pantović, I., Schier, W., Tasić, N., Vander Linden, M. A. 2016. Vinča potscape: formal chronological models for the use and development of Vinča ceramics in south-east Europe. *Documenta Praehistorica*, 43, p. 1-60.

Watkins, T. 2008. Supra-Regional Networks in the Neolithic of Southwest Asia. *Journal of World Prehistory*, 21, 2, p. 139-171.

Wobst, H. M. 1977. Stylistic behavior and information exchange. In: Cleland, C. E. (ed.). *For the director: Research in Honor of B. Griffin*. Anthropological papers, 61. Ann Arbor: University of Michigan, p. 317-342.

L. O. Shatilo, R. Hofmann

DEPICTING TRYPILLIA: THE EMERGENCE AND DECLINE OF REALISTIC STYLE

This study, once again, raises the question on the driving forces of stylistic development. For that, we focused on two prehistoric contexts, more specifically on Trypillia and the Late Neolithic site Vinča-Belo Brdo where we analyzed various objects with «realistic» images.

For Trypillia, we included the following categories: house models, sledge models, depictions of equipment for animal use on zoomorphic objects (figurines, vessels etc.), «realistic modelled» faces of anthropomorphic figures, and depictions on anthropomorphic figurines (hairstyles and accessories for hair, necklaces, footwear and clothes). Based on the latest findings on chronology, we trace the mentioned realistic features in time and space by means of quantifications and mapping. Additionally, we investigate the changes of anthropomorphic figurines in terms of size.

In the case study of Vinča, the frequency of realistic features in the different depths of the tell stratigraphy

are put in relation to the total number of figurines and the historical dynamics of the late Neolithic societies.

The consideration of different material categories shows that objects with «realistic» characteristics mainly occur in certain periods and geographical regions that are characterized by specific historical developments. These include high population densities in large agglomerated settlements, increased innovativeness, intensive interaction in densified far-reaching communication and exchange networks.

In both case studies, the developments ended in fundamental crises and were associated with the disintegration of large settlements and population decline. Linked to this, some types of «realistic» objects disappear, others become fewer and lose their «realistic» characteristics.

Keywords: clay miniature objects, Vinča, Trypillia, realistic style.

Одержано 17.12.2020

ХОФМАНН Роберт, кандидат історичних наук, науковий асистент, Інститут пре- і протоісторичної археології, Університет імені Крістіана Альбрехта, Кіль, Німеччина.

HOFFMANN Robert, PhD, scientific assistant, Christian-Albrechts University, Institute for Pre- and Protohistory, Kiel, Germany.
ORCID: 0000-0002-0028-6155,
e-mail: robert.hofmann@ufg.uni-kiel.de.

ШАТІЛО Людмила Олександрівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна; Інститут пре- і протоісторичної археології, Університет імені Крістіана Альбрехта, Кіль, Німеччина.

SHATILO Liudmyla, PhD, researcher, the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; Christian-Albrechts University Institute for Pre and Protohistory, Kiel, Germany.
ORCID: 0000-0001-9729-8410,
e-mail: milashatilo@gmail.com.